

A Newly Discovered Decree by Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī, Author of al-Tawassul ilā al-Tarassul, Concerning Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī

Amirhossein Salek¹, Saeed Bozorg Bigdeli², Naser Nikoubakht³

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran. E-mail: a_salek@modares.ac.ir
2. Corresponding author, Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran. E-mail: bozorgbs@modares.ac.ir
3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran. E-mail: n_nikoubakht@modares.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.72591.3976](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.72591.3976)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	During the preparation of a new critical edition of al-Tawassul ilā al-Tarassul by Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī, court secretary to 'Alā' al-Dīn Tekish Khwārazmshāh (r. 568-596 AH/1172-1200 CE), a previously unknown decree addressed to Imām Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī (d. 618 AH/1221 CE), the distinguished sixth-century scholar and jurist, was discovered. This text is absent from Aḥmad Bahmanyār's printed edition (1315 Sh./1936 CE) as well as from the early manuscripts of al-Tawassul, and survives only in a single seventh-century manuscript together with two later copies derived from it. The present study aims to establish a critical edition of the newly discovered decree, determine the validity of its attribution, and evaluate its historical significance. Following a comparative examination of the extant witnesses, the text was critically edited according to the relative-base method. The resulting edition was then subjected to codicological, stylistic, and contextual analysis. Manuscript evidence indicates that the text possesses a considerable degree of authenticity and may legitimately be regarded as part of the textual corpus of al-Tawassul. Furthermore, stylistic analysis at the levels of vocabulary, syntax, and rhetorical devices demonstrates that the linguistic features of the decree closely correspond to those found in the authenticated writings of Bahā' al-Dīn al-Baghdādī. Finally, contextual and historical analysis suggests that the decree was most likely issued during the later years of Tekish's reign and during the youth of Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī. This finding not only contributes to the reconstruction of al-Khiyūqī's scholarly biography but also sheds light on the continuity of the cultural and political networks associated with the Khwārazmshāh court. Accordingly, the critical edition and publication of this decree reveal a previously missing component of Bahā' al-Dīn al-Baghdādī's oeuvre and provide a new source for the intellectual and literary history of sixth- and seventh-century Iran.
Received: 23 May 2026	
Received in revised form: 09 August 2026	
Accepted: 24 August 2026	
Published online: 07 October 2026	
Keywords: al-Tawassul ilā al-Tarassul; Bahā' al-Dīn al-Baghdādī; Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī; codicology; stylistics	

Cite this article: Salek, A.H., Bozorg Bigdeli, S., Nikoubakht, N. (2026). A Newly Discovered Decree by Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī, Author of al-Tawassul ilā al-Tarassul, Concerning Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī *Persian Language and Literature*, 79 (254), 56-87.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.72591.3976>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

During the preparation of a new critical edition of *al-Tawassul ilā al-Tarassul*, the celebrated Persian collection of chancery prose by Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī, court secretary to 'Alā' al-Dīn Tekish Khwārazmshāh (r. 568–596 AH/1172–1200 CE), a previously unknown decree addressed to Imām Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī (d. 618 AH/1221 CE) came to light. The text is absent from Aḥmad Bahmanyār's printed edition and from the earlier manuscript tradition known so far, surviving only in a seventh-century copy and in two later copies derived from it. Its recovery is therefore significant not only for the transmission history of *al-Tawassul* but also for the study of Persian administrative prose, Khwārazmshāhī court culture, and the intellectual biography of al-Khiyūqī. The present study aims to establish a critical edition of the decree, assess its attribution to Bahā' al-Dīn al-Baghdādī, and evaluate its historical and literary significance.

Literature review and discussion

Scholarship on Bahā' al-Dīn al-Baghdādī has long recognized *al-Tawassul ilā al-Tarassul* as one of the major monuments of sixth-century Persian *inshā'*, notable for combining bureaucratic prose with ethical, didactic, and rhetorical concerns. Yet the textual history of the work remains incompletely mapped, and the possibility of supplementary pieces preserved outside the standard printed tradition has not been fully explored. The case of Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī is even more limited. Aside from scattered references in biographical and historical works and one modern encyclopedic entry, his life and status have received little sustained analytical attention. Existing accounts tend to reiterate familiar episodes connected with Sultan Muḥammad Khwārazmshāh and the Mongol invasion, while earlier phases of his career and his links to Tekish's court remain insufficiently documented.

This study approaches the problem from four complementary angles. First, codicology is used to describe the manuscript witnesses as material and historical objects: their script, layout, rubrication, foliation, scribal habits, and textual environment. Second, textual criticism is employed to compare the surviving witnesses and reconstruct the most reliable form of the decree. Third, critical editing refers to the editorial act of producing a justified text on the basis of variant readings, manuscript relationships, and emendational judgment. Fourth, stylistic analysis examines the linguistic profile of the decree in order to determine whether it accords with Bahā' al-Dīn's authenticated prose. The edition follows a relative-base method, meaning that the earliest and most trustworthy witness is taken as the principal base text, while its readings are checked and refined through comparison with the related copies. In a small and genealogically close manuscript tradition, this method allows the editor to avoid speculative reconstruction while still producing a defensible text.

The manuscript evidence is particularly revealing. The seventh-century Majlis manuscript preserves the decree within a transmission context that also includes another otherwise unattested piece. Its title, “*min kalāmihi fī ba'd al-a'imma wa huwa Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī*,” suggests that the copyist already regarded the text as part of Bahā' al-Dīn's corpus. The two later witnesses, though incomplete and derivative, confirm the continuity of circulation and support the authenticity of the text rather than undermining it.

Discussion

The decree's attribution to Bahā' al-Dīn al-Baghdādī is supported by a convergence of structural, lexical, syntactic, and contextual evidence. Structurally, the decree follows the characteristic architecture of Bahā' al-Dīn's decrees in *al-Tawassul*: title, introductory praise, a transition from framing to substance, the main body of the decree, renewed emphasis through repeated formulations, and a concluding exhortation or prayer. Even though the manuscript title differs from the standard

titles found in the printed collection, the internal organization aligns closely with the epistolary design of Bahā' al-Dīn's chancery prose.

At the level of diction, the decree shares a recognizable vocabulary with authenticated pieces in al-Tawassul. It repeatedly employs terms and collocations associated with learned-administrative discourse, such as those referring to justice, knowledge, training, honor, providence, and rhetorical elevation. This lexical consistency is not merely decorative; it marks the text as belonging to the same semantic and ideological field as Bahā' al-Dīn's confirmed writings. Syntactically, the decree alternates between extended, layered sentences and short emphatic clauses. Such patterning is typical of Bahā' al-Dīn's prose, where syntactic complexity serves persuasive and directive purposes. From the standpoint of stylistic analysis, this is crucial: the goal is not simply to identify textual variants, but to examine how the text speaks, how it organizes authority, and how its rhetoric constructs legitimacy. The decree also displays the rhetorical habits associated with Persian chancery prose: parallelism, repetition, Qur'anic resonance, and tightly structured semantic clusters.

The historical implications are equally important. The decree suggests that Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī was already known and valued during the later years of Tekish's reign, well before the better-documented phase of his career under Sultan Muḥammad Khwārazmshāh. It therefore contributes to the reconstruction of his scholarly biography and indicates greater continuity in the personnel and networks of Khwārazmshāhī administration than the extant sources reveal. The text also clarifies the interaction between learned authority and courtly bureaucracy: jurists, scholars, and secretaries operated within a shared discursive space in which religious legitimacy and political administration were mutually reinforcing.

For studies of al-Tawassul ilā al-Tarassul, the decree suggests that the textual corpus may have been broader and more fluid than the printed tradition indicates. For work on Bahā' al-Dīn al-Baghdādī, it offers a valuable witness to his mature prose style and to the ideological world in which his chancery writing functioned. For the cultural history of the Khwārazmshāhs, it provides a rare document that links bureaucratic prose to the formation and circulation of scholarly prestige. In this sense, the decree is not merely an additional text; it is evidence for the ways Persian administrative writing recorded, shaped, and preserved political and intellectual relationships.

Conclusion

On the basis of manuscript transmission, stylistic correspondence, and historical plausibility, the newly discovered decree can be attributed with a high degree of confidence to Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī. Its presence in a seventh-century witness, together with its reflection in two later copies, supports its authenticity and justifies its inclusion in the textual corpus of al-Tawassul ilā al-Tarassul. More broadly, the text restores a previously missing component of Bahā' al-Dīn's oeuvre and provides a new source for the intellectual, literary, and administrative history of sixth- and seventh-century Iran. It also enriches the biography of Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī and deepens our understanding of Khwārazmshāhī cultural and political networks. The publication of this decree therefore matters not only for textual scholarship, but also for Persian manuscript studies, Islamic intellectual history, and the study of Persian epistolography.

Keywords: al-Tawassul ilā al-Tarassul; Bahā' al-Dīn Muḥammad ibn Mu'ayyad al-Baghdādī; Shihāb al-Dīn al-Khiyūqī; codicology; textual criticism; critical editing; stylistic analysis; Khwārazmshāhs; Persian epistolography.

منشوری نویافته از بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی، صاحب التوسل الی التوسل، در باب

شهابالدین خیوقی

امیرحسین سالک^۱، سعید بزرگ بیگدلی^۲، ناصر نیکوبخت^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: a.salek@modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: bozorghs@modares.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: n.nikoubakht@modares.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.72591.3976](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.72591.3976)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در جریان تصحیح مجدد التوسل الی التوسل اثر بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی، منشی دربار علاءالدین تکش خوارزمشاه (۵۶۸-۵۹۶ ه.ق.)، منشوری ناشناخته خطاب به امام شهابالدین خیوقی (ف ۶۱۸ ه.ق.)، دانشمند و فقیه برجسته قرن ششم به دست آمد؛ متنی که در چاپ احمد بهمنیار (۱۳۱۵ ه.ش.) و در نسخه‌های متقدم التوسل دیده نمی‌شود و تنها در یک نسخه قرن هفتمی و دورنویس متأخر از آن بازتاب یافته‌است. این مطالعه با هدف تصحیح، تعیین نسبت انتساب و ارزیابی اهمیت تاریخی متن نویافته انجام گرفته‌است. پس از مقابله و تصحیح انتقادی منشور نویافته به شیوه «اساس نسبی»، متن مصحح مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت. بررسی‌های نسخه‌شناختی نشان می‌دهد که متن از اصالت قابل‌قبولی برخوردار است و می‌تواند جزئی از پیکره التوسل قرار بگیرد. افزون بر این، تحلیل‌های سبک‌شناختی چه در سطح واژگان و نحو، چه از منظر صناعات بلاغی نشان می‌دهد که ویژگی‌های زبانی منشور نویافته، تا حد بسیار زیاد، با دیگر نوشته‌های بهاءالدین بغدادی هم‌خوانی دارد. سرانجام، تحلیل‌های محتوایی نیز دلالت بر آن دارد که این متن، احتمالاً در اواخر حکومت علاءالدین تکش و در جوانی شهابالدین خیوقی صادر شده‌است؛ امری که هم به بازسازی بخشی از زندگی علمی خیوقی کمک می‌کند، هم نشان از تداوم شبکه‌های فرهنگی-سیاسی دربار خوارزمشاهی دارد. بدین ترتیب، تصحیح و انتشار این منشور نه تنها حلقه‌ای مفقود در آثار بهاءالدین بغدادی را آشکار می‌سازد، بلکه سندی تازه برای تاریخ فکری و ادبی سده ششم و هفتم ایران فراهم می‌آورد.
کلیدواژه‌ها: التوسل الی التوسل، بهاءالدین بغدادی، شهابالدین خیوقی، نسخه‌شناسی، سبک‌شناسی	

استناد: سالک، امیرحسین، بزرگ بیگدلی، سعید، نیکوبخت، ناصر (۱۴۰۵). منشوری نویافته از بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی، صاحب التوسل الی التوسل، در باب

شهابالدین خیوقی. زبان و ادب فارسی، ۷۹ (۲۵۴)، ۸۷-۵۶. <http://doi.org/10.22034/perlit.2026.72591.3976>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

التوسل الی التوسل تألیف بهاءالدین محمدبن مؤید بغدادی، منشی دربار علاءالدین تکش خوارزمشاه (۵۶۸-۵۹۶ ه.ق.) از مجموعه‌های مهم منشآت فارسی قرن ششم است که به دلیل ترکیب نثر دیوانی و مضامین اخلاقی-علمی، در پژوهش‌های حوزه نثر منشیانه قرن ششم و هفتم اهمیت بسیار دارد. «التوسل از حیث پختگی انشا و انسجام و صحت قواعد و قوانین، بی‌مانند و غیرقابل اعتراض است و بلکه از حیث یکدستی و توحید اسلوب بر بسیاری از نثرهای پیش از خود برتری دارد» (بهار؛ ۱۳۴۹، ج ۲: ۳۷۹). علاوه بر موارد یادشده، خلاف بسیاری از آثار مشابه که به صورت ناقص یا پراکنده بر جای مانده‌اند، التوسل به طور نسبتاً کامل به دست ما رسیده است.

التوسل در سال (۱۳۱۵ ه.ش.) به همت احمد بهمنیار تصحیح و چاپ شد. نگارندگان این سطور که مشغول تصحیح مجدد آن هستند، در اثنای کار با منشوری غریب مواجه شدند که به نام عالم و فقیه بزرگ قرن ششم، شهاب‌الدین خیوقی (ف ۶۱۸ ه.ق.)، ثبت افتاده است. نام خیوقی (الخیوقی) در تاریخ بیشتر با نام سلطان محمد خوارزمشاه (۵۹۶-۶۱۷ ه.ق.) و نقش او در ماجرای حمله مغول گره خورده است، اما در این جستار، به واسطه منشور نویافته، اطلاعات بیشتری از او و هم‌عصری او با علاءالدین تکش خوارزمشاه و دیوان انشای او ارائه می‌شود.

۱-۱. بیان مسئله

در جریان تصحیح مجدد التوسل و در حین بررسی نسخه قرن هفتمی آن، موسوم به «نسخه مجلس» (محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره بازیابی ۵۳۲۰) منشوری با عنوان عربی «مَنْ كَلَامِهِ فِي بَعْضِ الْأَنْمَةِ وَ هُوَ شَهَابُ الدِّينِ الْخَيْوَقِيُّ» یافت شد که در چاپ بهمنیار (۱۳۱۵ ه.ش.) و نیز در هیچ‌یک از دیگر نسخ متقدم موجود نیست مگر دو نسخه ناقص و متأخر قرن دوازده و چهارده که آن هم در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و درواقع رونوشتی از همان نسخه قرن هفتمی است، با مطابقتی بسیار زیاد که جای هیچ شبهه‌ای باقی نمی‌گذارد. در ادامه بیشتر به این موضوع می‌پردازیم، اما کشف چنین منشوری، به شرط اثبات نسبت آن با اثر بهاءالدین بغدادی، علاوه بر تکمیل مجموعه التوسل الی التوسل، می‌تواند به بازخوانی شبکه ارتباطی فرهنگی-سیاسی بهاءالدین بغدادی به عنوان نویسنده منشور و نیز بازتعریف جایگاه سیاسی-اجتماعی امام شهاب‌الدین خیوقی، عالم و فقیه متنفذ شافعی، کمک کند.

آنچه مسئله این پژوهش است، اولاً تصحیح و انتشار منشوری است که تا امروز سخنی از آن نبوده درحالی‌که به نام و نشان شهاب‌الدین خیوقی آراسته شده است. ثانیاً بررسی و اثبات نسبت این منشور با اثر بهاءالدین بغدادی و ثالثاً تبیین ضرورت و اهمیت توجه به این منشور است. با عنایت به اینکه التوسل الی التوسل «مجموعه‌ای» از منشآت بهاءالدین بغدادی است، اگر در این پژوهش بتوانیم با روایتی معتدبه ثابت کنیم که احتمالاً این منشور نیز متعلق به او و کتاب او بوده است، گامی مهم در جهت تکمیل این مجموعه ارزشمند برداشته‌ایم.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش

- چگونه و با چه معیارهایی می‌توان نسبت میان منشور نویافته با التوسل الی التوسل را ثابت کرد؟
- تصحیح و انتشار منشور نویافته چه اطلاعاتی جدید درباره بهاءالدین بغدادی و شهاب‌الدین خیوقی به یافته‌های پژوهشگر امروز اضافه می‌کند؟

۱-۳. پیشینه پژوهش

در این پژوهش سخن از منشور حکومتی (گونه‌ای از مراسلات دیوانی) است. بنابراین طبعاً بحث دو سویه پیدا می‌کند: یک طرف، گوینده/ مؤلف و دو دیگر، مخاطب/ گیرنده. فرضیه پژوهشی اصلی این نوشتار این است که مؤلف این منشور، همان صاحب کتاب التوسل است لذا یکی از طرفین پژوهش هموست. راجع به بهاء‌الدین بغدادی و اثر او در پژوهشی دیگر با عنوان «ضرورت تحقیق و تصحیح مجدد التوسل الی التوسل بهاء‌الدین بغدادی» (سالک و همکاران؛ ۱۴۰۴) به تفصیل بحث شده و نیز در بخش «پیشینه پژوهش» آن، مشخصاً، مهم‌ترین تحقیقات صورت گرفته در این حوزه بررسی شده‌است.

طرف دوم این منشور شهاب‌الدین خیوقی است. در باب شخصیت اجتماعی و جایگاه علمی خیوقی تنها یک مقاله مستقل وجود دارد؛ مدخلی با عنوان «شهاب‌الدین خیوقی» نوشته هاجر کاظمی افشار که در دانشنامه جهان اسلام منتشر شده‌است (ر.ک کاظمی افشار؛ ۱۳۹۸، ج ۲۷: ۸۴۳). نویسنده در این مقاله مختصر اما مفید اغلب منابعی را که به نحوی به نام خیوقی اشاره داشته بررسی کرده‌است و معرفی نسبتاً کامل و جامعی از او ارائه می‌دهد. نقدی که به این نوشته علمی وارد است یکی، اجمالی است که در روایت آن وجود دارد (مقتضی مدخل نویسی در دانشنامه) و باعث شده برخی از بزرگ‌های مهم زندگی خیوقی مغفول بماند. دو دیگر، منابعی است که نویسنده برای نگارش این مدخل از نظر گذرانده‌است. اگرچه منابع معتابهی را بررسی کرده، نام برخی از منابع مهم دیگر مانند عرفات العاشقین یا لباب‌الالباب (که ازقضا اطلاعاتی مهم راجع به معاصران خیوقی به دست می‌دهد) در این نوشتار غایب است. همچنین نویسنده برخی از منابع عربی‌زبان مانند المختار من تاریخ ابن الجزری یا مفرج الکروب فی أخبار بنی‌ایوب یا اثر محقق معاصر، شیخ محسن قاسم طهرانی، با عنوان القول المتین فی تشیع الشیخ الأكبر محی‌الدین ابن العربی را بررسی نکرده‌است؛ این آثار به صورت مستقل و مستقیم به شخص خیوقی نمی‌پردازند، اما در اثبات بحث، برای اثبات برخی از وقایع تاریخی، به صورت غیرمستقیم، به نام شهاب‌الدین خیوقی اشاره می‌کنند و اطلاعاتی مهم از او به دست می‌دهند.

غیر از مقاله یادشده، اثر مستقل دیگر درباره خیوقی وجود ندارد. نام خیوقی تنها در کتاب‌های تاریخی و تراجم فارسی و عربی آن هم در حول و حوش حمله مغول، بسیار مختصر، کوتاه و اغلب تکراری یافت می‌شود. در این میان چند اثر فارسی و عربی وجود دارد که نگاهی تحقیقی و تحلیلی به موضوع داشته‌اند و از این رهگذر اطلاعاتی مفید به دست می‌دهند مانند هجوم اردوی مغول به ایران اثر عبدالعلی دستغیب (۱۳۶۷) که نویسنده در آن از جمع تمام تکه‌های مستند تاریخی که در دیگر کتب آمده‌است، روایتی تحلیلی ارائه می‌دهد. دستغیب در این کتاب به صورت زنجیروار و داستانی به تحلیل واقعه حمله مغول و تمام افرادی می‌پردازد که در آن به نحوی دخیل بوده‌اند. در این میان یکی از افراد تأثیرگذار را شهاب‌الدین خیوقی می‌یابد و در چند موضع، به تبیین نقش و جایگاه او می‌پردازد. درواقع، این اثر اطلاعات جدیدی ندارد (بیشتر برمبنای الکامل فی التاریخ و سیرت جلال‌الدین منکبرنی است) اما روایت تحلیلی و منسجم از شخصیت خیوقی ارائه می‌دهد. دستغیب شهاب‌الدین خیوقی را فردی دانشمند، متفکر، سیاست‌مدار و دلسوز ایران و حکومت وقت می‌داند که در مقابل خیره‌سری و بی‌لیاقتی سلطان محمد خوارزمشاه و تصمیمات غلط او قرار می‌گیرد و در نهایت هم جان خود را در این راه می‌گذارد (ر.ک: دستغیب؛ ۱۳۶۷: ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۶۴، ۴۱۴ و ۴۸۰).

برای این بخش از پژوهش، حدود بیست عنوان کتاب چاپی فارسی و عربی و نیز چند نسخه خطی فارسی و عربی را بررسی کرده‌ایم. در ادامه، در بخش «بحث و تحلیل» به صورت مبسوط به ترجمان احوال شهاب‌الدین خیوقی می‌پردازیم، آنگاه در جای خود از منابع یادشده بهره می‌گیریم.

۴-۱. مراحل و شیوه انجام پژوهش

در راستای تکمیل خلاهای موجود در باب احوال شهاب‌الدین خیوقی و ارائه تصویری کامل و یک‌دست از این دانشمند ایرانی، نخست، گزارشی جامع از زندگی، شخصیت علمی و جایگاه وی ارائه می‌دهیم، آنگاه اجمالاً نسخ مورد استفاده را معرفی و براساس ویژگی‌های آن و شرایط موجود، شیوه مختار تصحیح را تعیین و روش کار را توضیح می‌دهیم و در نهایت متن مصحح منشور را برای نخستین بار ارائه می‌کنیم. در گام بعد، به تبیین براهین انتساب منشور نویافته به بهاء‌الدین بغدادی می‌پردازیم که این بخش تحلیلی خود در دو سطح کلی (۱) ساختاری، و (۲) محتوایی انجام می‌شود. در این بخش، از تمام قواعد و ابزارهای متن‌پژوهی و شرح متن اعم از سبک‌شناسی، علوم بلاغی، نظریه و نقد ادبی و... بهره خواهیم برد و در پایان ضرورت تصحیح و انتشار این منشور را مورد بحث قرار می‌دهیم.

۲. بحث و تحلیل

۲-۱. ترجمان احوال شهاب‌الدین الخیوقی

شهاب‌الدین ابوسعید بن عمران خوارزمی خیوقی، دانشمند، سیاست‌مدار و فقیه برجسته شافعی در قلمرو خوارزمشاهیان است. او اهل «خیوه»، شهری تاریخی در خوارزم، بوده است که در منابع عربی به «خَیْوَق»^۱ مشهور است. اکنون این شهر در ایالت خوارزم ازبکستان واقع است (رضازاده شفارودی؛ ۱۳۷۵، ج ۱۶: ۶۳۰). در منابع عربی، شهرت خیوقی بیشتر مربوط به مراودات او با سلطان محمد خوارزمشاه است و او را مقدم دربار، مفتی و مشاور خاص سلطان می‌دانند. در ادامه خواهیم دید که شهرت و جایگاه خیوقی در دربار علاء‌الدین تکش، پدر سلطان محمد، نیز قابل بررسی است:

«و فی الدولة الخوارزمية کان شهاب‌الدین أبوسعید بن عمران الخیوقی مستشار السلطان علاء‌الدین محمد خوارزمشاه، و مقدم دولته، فقیها، مفتیا، عنده إمام بالطب، و اللغة، و الخلاف، و سائر العلوم» (الذهبی؛ ۱۴۰۶: ۶۹ و ۸۶).

از زمان، محل تولد، استادان و شاگردان او اطلاعات دقیقی در دست نیست اما می‌دانیم در پنج مدرسه خوارزم صاحب منصب تدریس بوده و نیز شاگردانی داشته است که بسته‌گریخته در آثارشان نامی از او برده‌اند؛ برخی از شاگردان و معاصران او عبارت‌اند از:

۲-۱-۱. محمود بن محمد بن عمر چغمینی

فرزانه قرن هفتمی که در ابتدای رساله معروف خود، تلخیص کتاب اقلیدس، می‌گوید مقالات پانزده‌گانه اقلیدس را به جهت خیوقی خلاصه کرده است (کاظمی افشار؛ ۱۳۹۸، ج ۲۷: ۸۴۳) چغمینی در مقدمه کتاب خود از وی چنین تمجید می‌کند:

«مولانا و سیدنا الامام الاجل الصدر العالم العادل شهاب‌المله و الدین حجة الاسلام و المسلمین رکن الملوک و السلاطین مربی الفاضلین مفتی العالمین ابی‌سعد بن عمران الخوارزمی الخیوقی ادام الله فضله و اقباله و حرس عن مکاره الزمان جماله» (به نقل از حسینی اشکوری؛ ۱۳۸۷: ۶۷).

۱. خَیْوَق: [خ یا خ و] با قاف پایانی. شهری از بخش‌های خوارزم و در آنجا دژی است که میان دیه و دره نزدیک پانزده فرسنگ راه است و مردم خوارزم آن را «خیوه» می‌نامند و در نسبت بدان خیوقی گویند (یا قوت حموی؛ ۱۳۸۰، ج ۲: ۳۳۹).

۲-۱-۲. شیخ سعدالدین حموی (۵۸۶-۶۴۹ هـ.ق.)

احمدپور مقدم (۱۳۹۹) در خاندان حَمَوِیّان در ابتدای شرح احوال شیخ می‌نویسد:

«سعدالدین [...] در سال ۶۰۵ هـ.ق. از نیشابور به خوارزم رفت و در محضر شیخ شهاب‌الدین خیوقی به تعلم پرداخت و درحالی‌که در مجلس درس شیخ شهاب‌الدین صدوپنجاه نفر فقیه حاضر بودند سعدالدین تحت‌الظل عنایت ویژه وی قرار گرفت. او تا سال ۶۰۹ هـ.ق. نزد خیوقی بود» (۱۳۹۹: ۳۵) و (زرین‌کوب؛ ۱۳۸۰: ۱۱۴). این نکته از نامه‌ای که سعدالدین خطاب به پسرعمویش، عمادالدین حمویه، در سال ۶۳۳ هـ.ق. نوشته‌است نیز مستفاد می‌گردد. در آن نامه عربی از خیوقی با عبارت «امام العالم المحقق شهاب‌الدین الخیوقی رحمه‌الله علیه» یاد می‌کند و هم به تعداد شاگردان او و هم جایگاه ویژه خود در نظر خیوقی اشاره دارد. (سعدالدین حموی؛ ۶۵۳ هـ.ق.، (خطی: ۱۱۸) و (قاسم طهرانی؛ ۱۴۲۴: ۶۲۷).

۲-۱-۳. امام جلال‌الدین فضل‌الله الخواری و امام شمس‌الدین محمد بن محمود الزّابی

بنا به روایت عوفی (۱۳۸۹) در لباب‌الالباب این دو تن از اعظام و افاضل معاصر خیوقی بوده‌اند. عوفی در اثنای شرح احوال ایشان اشاره‌ای هم به نام خیوقی می‌کند. در ذکر فضل‌الله خواری می‌گوید:

«... وقتی نامه‌ای نبشت به نزدیک خواجه امام شهاب‌الدین خیوقی و این قطعه از آنجا نوشته آمد:

نامه کز اینجا بدان جناب نویسند بر رخ نقره به زرّ ناب نویسند [...]»

(۱۳۸۹: ۲۹۵)

همچنین در ذکر شمس‌الدین الزّابی، قصیده‌ای هجده‌بیتی در مدح شهاب‌الدین خیوقی به او نسبت می‌دهد با این مطلع:

ای صفت حسن تو همچو غم بی‌شمار وی شکن زلف تو همچو دلم بی‌قرار

(همان: ۲۹۵)

و نیز اشاره‌ای به آن قطعه مذکور، سروده جلال‌الدین فضل‌الله الخواری، می‌کند:

«وقتی امام جلال‌الدین خوارزمی ... به نزدیک مولانا شهاب‌الدین خیوقی نامه‌ای نبشت و در آن، این بیت درج بود:

(نامه کز اینجا بدان...) و [...] شهاب‌الدین مر قاضی امام شمس‌الدین را فرمود تا این را جواب نویسد این قطعه

انشا کرد و این چند بیت از آن تحریر افتاد:

نامه چو مانند زرّ ناب نویسند لایق این از کجا جواب نویسند؟ [...]

ز آتش طبع تو خصم سوخت و گر چند طبع تو را در صفت چو آب نویسند

(همان: ۲۶۱)

همین روایت با تفصیل بیشتر در عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین نیز آمده‌است (ر.ک: اوحدی بلیانی؛ ۱۳۸۹، ج ۲: ۹۵۴ و ج ۴: ۲۰۰۹-۲۰۱۱)، اما در اینجا هم متأسفانه به متن یا کلامی که عیناً از زبان خیوقی باشد نمی‌رسیم که البته این موضوع با توجه به جایگاه خیوقی چندان عجیب نیست. و این سنتی دیرپا در دواوین رسالت است که براساس آن سلطان یا صاحب‌منصبی که درجه رفیع حکومتی داشته یا حتی وزیر اعظم، شخصاً، در امر مکاتبات دخالت نمی‌کرده‌است بلکه مضمون پیام را به دبیر یا منشی اعلام می‌کرده و این دبیر دیوان بوده که با فراست خود متنی متناسب با حال و مقام مخاطب تنظیم می‌کرده‌است. کهن‌ترین ردپای این سنت را می‌توان در تاریخ بیهقی مشاهده کرد (ر.ک: بیهقی؛ ۱۳۹۳، ج ۱: ۶۳ و ۶۴).

۲-۱-۴. ابوسعید شرف بن مؤید مجدالدین بغدادی

وی از عرفای سده ششم و هفتم هجری، مرید و جانشین شیخ نجم الدین کبری (۵۴۰-۶۱۸ ه.ق.) است. بارتولد (۱۳۶۶) در ترکستان نامه از نامه ای می گوید که شهاب الدین به مجدالدین بغدادی نوشته است و در آن عارض شده که می خواهد از شغل وکیل در سلطان خارج شود و از او استفتا کرده است. مجدالدین هم در جواب به او می فهماند که تعامل با حکام گناه نیست و از این راه هم می توان به سعادت اخروی رسید (۱۳۶۶، ج ۲: ۷۸۲ و ۷۸۳). رد پای این روایت با تفصیل بیشتر در جوامع الحکایات و لوامع الروایات آمده است. در اینجا به یک عبارت مهم از آن بسنده می کنیم:

«... صدر عالی شهاب المله و الدین را پیش تخت باید داشت تا ما سر سجاده نگاه داریم. این اشارت بس است و مقتضی آن خدمت سلاطین را باید ...» (عوفی؛ ۱۳۷۰: ۹-۱۱).

نظر به رفعت درجه و مقام بالای شهاب الدین، دادرسان و استادان و مفتیان در همه کشور به نیابت از او کار می کردند. چنان که «هرگاه به شهری درمی آمد، استادان، دادرسان و دانشمندان به جلسه درس او می آمدند» (قزوینی؛ ۱۳۷۳: ۶۰۹). همچنین رسم بر این بوده است که هرگاه شهاب الدین خیوقی به شهری وارد می شد، فقهای شهر نزد او می رفتند و محفوظات و معلومات خود را بر شیخ عرضه می کردند (قزوینی؛ ۱۹۹۸: ۵۲۹).

چنان که ذکر شد، خیوقی در پنج مدرسه خوارزم منصب تدریس داشته که عمده زمان او نیز صرف همین کار یعنی تدریس می شده است. نسوی (۱۳۸۴) در سیرت جلال الدین منکبرنی می نویسد:

«او به عادت مألوف به درس گفتن مشغول بود- حال آن بود که تدریس امامان در پنج مدرسه خوارزم بدو محوّل بودی- درس را قطع نمی کرد [...] آنگاه که فارغ می شد حاجبان او حاجت هر یک از بزرگان و ارباب مراتب را عرض می کردند» (۱۳۸۴: ۷۱-۷۸).

نکته قابل تأمل دیگر که گویا اول بار نسوی، صاحب نفثة المصدور و سیرت جلال الدین منکبرنی آن را طرح کرده و پس از آن کتب تاریخی و تراجم تکرار کرده اند، کتابخانه عظیم و مجهزی است که خیوقی در خوارزم تأسیس کرده بوده است که ظاهراً پس از هجرت او به نسا و وفاتش در آن محل، آن کتاب ها به دست عوام می افتد و نسوی سعی می کند برخی از نفایس آن را جمع کند: «و بعد از آنکه در نسا مقتول شد آن کتب به دست عوام و سوقه افتاد و من در پی جمع آن نسخ از میان مردمان بودم و کتاب های نفیس و ممتاز از آن زمره را به دست افتاد» (همان: ۷۳).

اما گویا این دغدغه و روحیه علمی-فرهنگی مانع سیاست ورزی و حضور او در دستگاه حکومت نشده بود. ارتباط نزدیک وی با خوارزمشاه (سلطان محمد) تا حدی بوده که شاه در امور مهم با او مشورت می کرده است و برای این کار مهر توقیعی مخصوص داشته است:

«ولیکن عرصه مملکت فراخ و کارها بسیار و بهم پسته و دشوار بود و بدین سبب ای بسا که صاحب حاجت یک سالی و بیشتر بر درگاه او می ماند بی آنکه نیازش برآورده شود. حتی آنکه سلطان خود از برای نشان کردن توقیعات مهری بفرمود ساختن به نشان خویش که "اعتمادی علی الله وحده" لفظ آن بود» (همان: ۷۲).

همچنین در باب جایگاه خیوقی نزد سلطان و دستگاه حکومت، گفته شده است که در توقیعات صادره برای ملوک، خلاف عرف دیوانی، نام او پس از وزیر ذکر نمی شد؛ «زیرا جلالت قدر و احترام مقام وی اجازت نمی داد که اسم وی پس از وزیر یاد کرده آید، بلکه چنین می نگاشتند «بالامر الأعلى أعلاه الله والمثال العالی لازال عالیاً» (نسوی، ۱۳۶۶: ۵۱).

از دیگر وجوه مشارکت او در امور حکومتی، می توان به نقش او در دو نبرد مهم تاریخ خوارزمشاهیان یعنی نبرد با غوریان (۵۹۹ ه.ق.) و ماجرای حمله مغول (۶۱۶ ه.ق.) اشاره کرد. در ماجرای نبرد با غوریان، وقتی سپاه خوارزم در نبرد قراسو از

غوریان شکست می‌خورد، شهاب‌الدین در راستای تحریص و ترغیب اهل خوارزم به نبرد با دشمن، به منبر می‌رود و نتیجه آن می‌شود که به قول صاحب جهانگشا: «در چند روز معدود، هفتاد هزار مرد کار و جلد جمع آمدند» (جوینی؛ ۱۳۸۲، ج ۲: ۵۵). تنوی و قزوینی، مؤلفان تاریخ الفی، (۱۳۸۲) تفصیل سخن جوینی را در این باره چنین نوشته‌اند:

«... شهاب‌الدین خیوقی که در آن وقت شیخ الاسلام بود و تمامی مردم خوارزم اعتقاد به او داشتند، در آن روز، بر منبر رفت و این حدیث نبوی که "مَنْ قَتَلَ دُونَ نَفْسِهِ وَ أَهْلَهُ وَ مَالَهُ فَهُوَ شَهِيدٌ" یعنی "هرکه کشته شود از برای حمایت نفس خود یا اهل و مال خود، نزد حق سبحانه تعالی او در سلك و زمرة شهدا - که بی حساب به بهشت خواهند رفت - منتظم خواهد بود" جهت عامه خلائق بیان فرمود و ایشان را به امثال این احادیث تحریص و ترغیب نمود» (۱۳۸۲، ج ۵: ۳۵۲۳).

رد پای خیوقی در ماجرای حمله مغول نیز دیده می‌شود. این موضوع در منابع عربی و فارسی با یک روایت ثابت و گاه با شاخ و برگ مضاعف تکرار شده است. خوارزمشاه پیش از آنکه فرستادگان مغول را به قتل برساند، مجمعی برای تدبیر در کار مغول تشکیل می‌دهد و با امام شهاب‌الدین خیوقی نیز که تقریب خاص داشته شور می‌کند. نظر خیوقی این است که: «به اطراف مراسلات نوشته شود و برای دفاع بلاد اسلام عساکر فراهم گردد و در کنار سیحون از عبور مغول ممانعت به عمل آید» (اقبال آشتیانی؛ ۱۳۸۴: ۲۵)، اما این نظر مقبول سایر امرا قرار نمی‌گیرد و با خیال اینکه دشمن به منطقه آشنا نیست و آن‌ها مسلط هستند، اجازه می‌دهند تا لشکر مغول به خاک ایران وارد شود. در ادامه روایت ابن اثیر (۱۹۶۵ م.) را در الکامل فی التاریخ می‌خوانیم:

«فأحضر الشهاب الخیوقی، فقال له: قد حدث أمر عظیم لابد من الفكر فيه و أخذ رأيك في الذي نفعله، [...] فقال له: في عساکرك كثرة و نکاتب الأطراف، و نجمع العساکر، و يكون النفي عامًا، فإنه يجب على المسلمين كافة مساعدتك بالمال و النفس، ثم نذهب بجميع العساکر إلى جانب سیحون، [...] فإذا جاء العدو، و قد سار مسافة بعيدة، لقينا و نحن مستريحون، و هو و عساکره قد مسهم النصب و التعب. فجمع خوارزم شاه أمراء [...] فاستشارهم، فلم یوافقوه على رأيه، بل قالوا: الرأي أن نتركهم یعبرون سیحون إلینا، و یسلکون هذه الجبال و المضائق، فإنهم جاهلون بطرقهم، و نحن عارفون بها...» (۱۹۶۵، ج ۱۲: ۳۶۲ و ۳۶۳) همچنین ر.ک: (ابن واصل؛ ۱۳۹۳ هـ.ق.، ج ۴: ۴۰)، (ابن الجزری؛ ۱۴۰۸: ۹۵) و (الذهبی؛ ۱۴۰۹، ج ۴: ۴۰).

با هجوم مغولان، شهاب‌الدین به همراه گروهی از اهل خوارزم جلای وطن کرده، در نسا اقامت گزید. از سوی خوارزمشاه - در حال فرار - پیغام رسید که شهر را تخلیه کنید یا اگر می‌توانید قلعه را محکم کنید (ر.ک: دبیرسیاقی؛ ۲۰۰۹: ۶۳). مردم شهر ماندند و قلعه را بازسازی کردند و در برابر سپاه مغول مقاومت نمودند، اما سرانجام با سقوط قلعه نسا، قتل عام وسیعی رخ داد که «شمار قربانیان آن به هفتاد هزار کس بالغ گردید» (نسوی؛ ۱۳۸۴: ۷۷). شهر نسا به سال ۶۱۸ هـ.ق. تسخیر شد و شهاب‌الدین و فرزند فاضل او، تاج‌الدین، نیز به اسارت درآمده، «صندوق‌های خزائن ایشان را در پیش رویشان بر خاک خالی کردند تا پشته‌ای زر بینشان حائل شد آنگاه هر دو را شهید کردند. آرامگاه او در نسا، در محلی موسوم به "میل جفته/ جفته"، قرار دارد» (همان).

۲-۲. نسخ خطی مورد بحث در این پژوهش

۲-۲-۱. نسخه قرن هفتمی مجلس (من)

نسخه‌ای که با شماره بازیابی ۵۳۲۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی محفوظ است و نشانه‌ها و قرائن نسخه‌شناختی و متنی، قرن هفتمی بودن آن را تأیید می‌کند. نسخه از ابتدا و انتها، چند صفحه افتادگی دارد لذا، انجامه کاتب و ترقیمه ندارد و بالطبع، تاریخ دقیق کتابت و نام کاتب نیز مجهول است. نسخه مجدول است، با خط نسخ و با مرکب سیاه در ۲۴۵ برگ کتابت شده و هر صفحه

۱۵ سطر دارد. جداول و عناوین و برخی از عبارات و کلمات شنگرفی و مشکول است. نسخه رکابه دارد اما آرایه‌مند نیست. به لحاظ املائی، تمام ویژگی‌های نسخ قرن هفتمی را دارد. قاعده دال و ذال اغلب رعایت می‌شود اما یکدست نیست و کاتب التزامی برای رعایت آن ندارد. حرف «آ» در موضع خود اغلب با نشانه مد نوشته شده است. حرف «چ» و «پ» اغلب با یک نقطه نوشته شده است، اما حرف «ش» در همه جا نقطه‌گذاری کامل دارد. آیات قرآنی و ابیات و عبارات عربی اغلب مشکول است.

نکته منحصربه‌فرد این نسخه، وجود دو مکتوب در برگ‌های [۱۸ب] تا [۲۷آ] است با عناوین «من کلامه فی بعض الاثمه و هو شهاب الدین الخیوقی» و «و له فی ظهیر الدین المعروف بخوارزم». این دو مکتوب در هیچ‌یک از نسخ دیگر نیامده است مگر دو نسخه قرن دوازده و چهاردهم که آن هم در کتابخانه مجلس محفوظ است و در ادامه به آن می‌پردازیم. این پژوهش درصدد بررسی و تصحیح منشور نویافته نخست است.

این منشور نویافته از سطر ۱۲ در برگ [۱۸ب] آغاز می‌شود و تا سطر ۲ در برگ [۲۲ب] ادامه دارد. عنوان منشور (من کلامه فی بعض الاثمه و هو شهاب الدین الخیوقی) با خطی درشت‌تر و شنگرفی نوشته شده است. نوع خط و اسالیب کتابت این منشور با دیگر مناشیر قبل و بعد از خود در این نسخه تفاوتی ندارد و به نظر می‌رسد کار یک کاتب و در یک زمان واحد بوده است. کاتب در دو موضع دچار خطا شده و حدود نیم سطر از متن را از قلم انداخته است که در همان موضع در متن نشانه‌ای شبیه به «ابرو» باز کرده و در حاشیه با همان خط، کمی نازک‌تر، عبارت جامانده را نوشته است. این مواضع در برگ [۱۹ب] و [۲۲آ] است. کراسه نسخه نیز، در موضع شروع این منشور، با کاغذی نشان‌دار و جدا شده است که این می‌تواند کار فهرست‌نویس کتابخانه مجلس بوده باشد.

۲-۲-۲. نسخه قرن دوازدهم مجلس (مد)

نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره بازایی (۱۴۹۲ س) که به استناد فهرست کتابخانه مجلس آن را متعلق به قرن دوازدهم می‌دانیم. این نسخه تنها بخشی از قسم اول التوسل (صص ۱۲-۷۵ نسخه چاپی، مشخصاً منشور ۱ و ۶) و دو منشور نویافته مزبور را دربر می‌گیرد. نسخه انجامه ندارد و تاریخ کتابت و نام کاتب مجهول است و نیز هیچ نشانه‌ای که بتواند سال دقیق کتابت را مشخص کند در آن دیده نشد. نسخه با خط نسخ و تماماً با مرکب سیاه در ۵۴ برگ کتابت شده است. در هر صفحه ۱۲ سطر نوشته شده و رکابه دارد. نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد، تنها برخی از کلمات با رنگ سرخ کتابت شده و زیر برخی عناوین و عبارت‌های مهم با رنگ سرخ خط کشیده شده است.

۲-۲-۳. نسخه قرن چهاردهم مجلس (مس)

این نسخه با شماره بازایی ۱۴۵۴۸ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. درایتی (۱۳۹۲) در فنخا این نسخه را متعلق به قرن سیزدهم هجری می‌داند، اما در آغاز نسخه یادداشتی وجود دارد:

«برحسب خواهش و استدعای این بنده اسدالله حسام دفتر سرکار مستطاب آقا سیدرضای شمس‌الادبا - حفظه الله

تعالی - این فرمان مبارک مرقوم و یادگار جناب فرمودند فی شهر ذی‌الحجه سنه ۱۳۲۰»

با عنایت به این یادداشت و شباهت خط آن با متن نسخه، تاریخ حدودی کتابت معلوم می‌شود. لذا می‌توان آن را نسخه قرن چهاردهم دانست. علی‌ای حال، این نسخه نیز -طابق النعل بالنعل- شبیه به نسخه قرن دوازدهم، تنها همان بخش از قسم اول التوسل را دربر می‌گیرد. به عبارت دقیق‌تر، محتوای این دو نسخه شامل منشور شماره ۱ و ۶ از التوسل به‌علاوه دو منشور نویافته‌ای است که اکنون یکی از آن‌ها موضوع این پژوهش است. نسخه فاقد انجامه است و تاریخ دقیق کتابت مجهول است. نسخه با خط

شکسته نستعلیق خفی و تماماً با مرکب سیاه در ۲۸ برگ کتابت شده است. در هر صفحه ۱۴ سطر نوشته شده و رکابه دارد. نسخه هیچ آرایه‌ای ندارد و تنها با دو رنگ سرخ و آبی مجدول شده است. شباهت ضبط‌ها و قرائن نشان می‌دهد که این دو نسخه (قرن دوازده «مد» و چهارده «مس») احتمالاً بدون واسطه از روی نسخه ۵۳۲۰ مجلس «من» کتابت شده است. به عبارت دیگر، این دو نسخه ناقص متأخر از التوسل - با بضاعت خود - نه تنها بی ارزش نبوده، بلکه در بسیاری از موارد مؤید ضبط‌های نسخه ۵۳۲۰ است. این نکته نیز شایان ذکر است که پژوهش حاضر، برگرفته از رساله دکتری نویسنده نخست با عنوان تصحیح و تحقیق التوسل الی الترسل است و در آنجا پژوهشگر تلاش کرده تا به صورت مبسوط، شجره نسب و اصالت (تبارشناسی) تمام نسخ مورد استفاده در فرایند «تصحیح مجدد» را ترسیم و تبیین کند. نسخه «من» نیز یکی از نسخ صحیح، دقیق و قابل اعتماد شناخته شده است که قرابت نسبی قابل دفاع و نشان‌داری با یکی از دو نسخه مورد استفاده زنده‌یاد بهمنیار، مصحح نخست التوسل، موسوم به نسخه پاریس مورخ ۶۸۴ هـ.ق دارد (ر.ک سالک و همکاران؛ ۱۴۰۴: ۳۰ به بعد).

۲-۳. شیوه تصحیح و روش کار

با عنایت به تعداد و کیفیت نسخ متن مورد نظر، شیوه تصحیح «اساس نسبی» است. لذا نسخه قرن هفتم (من) اساس قرار گرفته و پس از استتساخ کامل با دو نسخه قرن دوازده (مد) و قرن چهارده (مس) مقابله شد. در اغلب موارد ضبط نسخه اساس صائب و نسخه‌های بدل نیز مؤید آن بود، اما در برخی موارد بین نسخ اختلاف وجود داشت که البته باز ضبط اساس ارجح می‌نمود. در این مواضع نیز - غیر از سه مورد - ضبط اساس را اختیار کردیم. متن مصحح منشور نویافته در قسمت «پیوست‌ها» (۴/۱) ارائه شده است. در پایان نیز در بخش «پی نوشت» به شرح و توضیح برخی از عبارات پرداخته‌ایم.

۲-۴. دلایل انتساب منشور نویافته به بهاء‌الدین بغدادی

بنا به فرضیه پژوهشی این جستار، بهاء‌الدین بغدادی، صاحب التوسل الی الترسل، را نویسنده این منشور می‌دانیم. در ادامه، در راستای اثبات این دعوی، به بررسی شواهد و قرائن موجود (درون‌متنی / برون‌متنی) می‌پردازیم. این احتجاج در دو سطح کلان «ساختاری» و «محتوایی» انجام می‌شود.

۲-۴-۱. سطح ساختاری

۲-۴-۱-۱. تبیین ساختار مناشیر در التوسل الی الترسل

در این گفتار منظور از «ساختار»، توجه به مسائل شکلی است؛ مواردی چون عنوان مکتوب، نوع آن، بخش‌بندی‌های متناسب با آن نوع و طول مکتوب یعنی درازا و حدود سخن. با عنایت به نص کتاب التوسل از سه قسم تشکیل شده و قسم اول مربوط به «مناشیر دیوانی و فتوح و عهد و معاهدات» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۱۲) است. بهاء‌الدین بغدادی در این قسم ۲۱ عنوان مکتوب قرار داده است که تنها ۱۱ مورد از این تعداد در عنوان خود واژه «منشور» دارد. اساساً، مناشیر و فرامین یکی از مشهورترین اقسام مکاتیب سلطانی (سلطانیات) بوده است که معمولاً از دیوان رسائل در تفویض مشاغل و مناصب بزرگ دیوانی، سیاسی، دینی و علمی مانند وزارت، امارت، قاضی‌القضاتی و... صادر می‌گشته و به توقیع سلطان می‌رسیده است. همچنین، گاه عنوان «منشور» به احکامی

اطلاق می‌شده که از جهت حکام و دیگر صاحبان مشاغل بزرگ دیوانی یا دینی، در تفویض مجدد منصبی که عهده داشتند، صادر می‌شد (خطیبی؛ ۱۳۸۶: ۳۶۵).

در اینجا منظور از «منشور»، مشخصاً، آن دست از مکتوباتی است که بهاء‌الدین بغدادی از آن با عنوان «منشور» یاد کرده‌است؛ چه در عنوان چه در متن و بدنهٔ مکتوب. بدیهی است که در این مجال قصد نداریم به نقد تعریف بهاء‌الدین بغدادی از «منشور» یا بررسی سیر تاریخی آن پردازیم.

منشور در التوسل، به معنای نوشتاری است در حدود دو تا هفت هزار واژه که معمولاً خطاب به مقام بلندپایه‌ای (سیاسی، علمی یا اجتماعی) نوشته شده، موضوع مشخصی دارد و گوینده در طی کلام ابعاد مختلف موضوع را بررسی و تشریح می‌کند و از آنجا که «منشور» یکی از اقسام سلطانیات است و گوینده آن در موضع قدرت قرار داد، اغلب، کلام در این نوع نوشتار رنگ نصیحت‌گونه و تذکر به خود می‌گیرد.

در التوسل مناشیر - خلاف سنت ترسل - با بخش «عنوان»^۱ آغاز می‌شود که در این بخش هم معمولاً فقط نام مخاطب منشور (مکتوب‌الیه) و نیز وجه و جهت صدور آن ذکر می‌شود برای مثال: «این منشور در حق اقضی القضاة سیف‌المله و الدین خلف‌المکی اصدار افتاد بتقریر اعمال دیهی که در اهتمام و تولیت او بوده‌است» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۴۶). باید توجه داشت که این تغییرات را بهاء‌الدین بغدادی - چنان‌که در دیباچه توضیح می‌دهد - شخصاً برای تدوین این کتاب و ترتیب ابواب آن انجام داده‌است یعنی این معنا از منشور، مختص به التوسل است، چرا که در سنت ترسل، مکتوب - از هر نوع که باشد - با «عنوان» آغاز نمی‌شود بلکه مکتوب چه از اعلی به ادنی نویسد چه عکس آن، باید با «تسمیه» (آغاز با نام خدا) شروع شود آنگاه به «عنوان» و بعد به بخش «مقدمه» برسد (ر.ک شیخ‌الحکامی، ۱۳۹۹: ۳۵).

بنابراین، در سنت ترسل پس از «عنوان»، در «مقدمه» منشور معمولاً متناسب با مقام و موقعیت مخاطب (مکتوب‌الیه) از تعاریف و اوصاف مخصوص استفاده می‌شود. این تعاریف بیان‌کننده القاب مکتوب‌الیه بوده و در واقع در حکم «تشبیب» کلام است (همان: ۵۴)، یعنی ذکر مقدماتی که ذهن مخاطب را با محتوای اصلی آشنا کند. این مقدمه می‌تواند گاه در حکم خطبه‌ای عربی در آغاز مکتوب قرار بگیرد. این قسمت که در واقع اولین بخش اصلی مکتوب است، در التوسل تقریباً مطابق با سنت ترسل آمده‌است. البته در بخش «مناشیر» تفاوت‌هایی دارد:

نخست اینکه بهاء‌الدین بغدادی در بخش مقدمه مناشیر - خلاف سنت ترسل - فقط به ذکر القاب و اوصاف مکتوب‌الیه نمی‌پردازد بلکه کاملاً از موضع اقتدار، ابتدا به اوصاف حمیده‌ای اشاره می‌کند که به اقتضای مراعات آن، «گوینده» چنین الفاظی را به زبان می‌آورد. به عبارت دیگر، مناشیر بهاء‌الدین بغدادی با تفخیم گوینده که در نهایت به تفخیر آن می‌انجامد شروع می‌شود که این شیوه در نوع خود کم‌نظیر است. یعنی سخن را به گونه‌ای آغاز می‌کند که به حال و مقام مکتوب‌الیه اشاره دارد اما «گوینده» را برتر می‌نشانند و درعین حال گوینده را واجد اوصافی می‌داند که رعایت آن - از سر اراده و اختیار - منجر به عبودیت او در پیشگاه خداوند شده و هم درعین حال باعث فخر او بر زیردستان گردیده‌است، یعنی توجه و تمرکز ویژه بر «گوینده» نه «مخاطب».

دو دیگر اینکه در بخش مقدمه، قدری سخن به درازا کشیده می‌شود و بهاء‌الدین بغدادی به نوعی در این موضع طرح موضوع می‌کند. این موقعیت چیزی بین «مقدمه» و «متن اصلی» است؛ یعنی نه تعریف و تمجید و وصف و شرح اشتیاق است و نه متن اصلی که معمولاً در سنت ترسل، با عبارتی شبیه به عبارت درج شده در «عنوان» یا عبارت مشهور «اما بعد» (عبارت بعدیه) شروع

۱. بر طبق سنت ترسل، «عنوان» بخش آغازین نامه است که حاوی نام و القاب مکتوب‌الیه و کاتب بوده است.

می‌شود و درواقع جان کلام است. البته بهاء‌الدین بغدادی همه این سخنان را در حکم «مقدمه» می‌داند و به همین دلیل از آن با عنوان «مقدمات» یاد می‌کند. ما در این نوشتار به این قسمت که در امتداد «مقدمه» اصلی است، بخش «مَظَنَّة»^۱ می‌گوییم. این اسلوب مخصوص بهاء‌الدین بغدادی است که در التوسل پربسامد و تکرارشونده است. دلیل این نام‌گذاری هم این است که در «مقدمه» بهاء‌الدین بغدادی، سخن دو رویه دارد؛ هم «گوینده» موردنظر است و هم «مخاطب» (با تأکید بر گوینده) اما در این بخش (مَظَنَّة) کاملاً سخن از «گوینده»، در راستای موضوع موردنظر است. این بخش کاملاً از موضع قدرت است و درواقع گوینده در حال سپاس‌گزاری از خداوند است بابت نعماتی که دقیقاً همان موضوع اصلی منشور است.^۲ برای مثال اگر قرار است در منشور به مخاطب آداب حکومت‌داری و اطاعت از سلطان را یادآوری کند، در این بخش (مَظَنَّة) خدا را شکر می‌کند که او را پادشاهی خدمت‌گزار و مطیع امر الهی قرار داده است. (ر.ک: بند دوم از متن مصحح منشور نویافته و قس. با قسم اول از التوسل).

پس از «مقدمات» نوبت «متن» یا «بدنه اصلی» منشور است. بهاء‌الدین بغدادی در مناشیر این بخش را معمولاً با عبارت «به موجب این مقدمات...» یا ذکر مستقیم نام مکتوب‌الیه آغاز می‌کند و بلافاصله وارد موضوع می‌شود و ابتدا آن را شرح می‌دهد آنگاه حکم سلطانی را در آن باب بیان می‌کند. اما متن منشور به این ختم نمی‌شود. مناشیر در التوسل، به تناسب اهمیت موضوع و درازای سخن، چندین بار «تجدید فرمان» می‌شود یعنی گوینده از زوایای مختلف به موضوع نگاه می‌کند و جوانب آن را می‌سنجد و برای هر وضع احتمالی پیش‌بینی و با لفظ تکرارشونده «می‌فرماییم» حکمی صادر می‌کند. اساساً مناشیر در التوسل به گونه‌ای تنظیم شده است که راجع به موضوع موردبحث سخنی ناگفته و موضعی مغفول نماند و در پایان هم دعای غالباً عربی می‌آید که در تناسب مستقیم با موضوع منشور است و تمام‌کننده بحث.

در آخر، بخش پایانی مناشیر بهاء‌الدین بغدادی، که همیشه با عبارت «سبیل ائمه و قضات و سایر اعیان و کافه رعایا...» آغاز می‌شود و خطاب عام است که عموم مردم را ملزم به توجه و اجرای حکم سلطانی می‌کند. در پایان این بخش هم «مقطع» یا «اختتام» مکتوب است که مطابق با آیین و سنت ترسل اغلب دعای تحمید و کلمه اعتصام نوشته می‌شود یا به «والسلام» ختم می‌شود.

۲-۴-۱-۲. تحلیل ساختاری منشور نویافته

مکتوب نویافته در نگاه نخست، به استناد و به اقرار متن آن، در زمره مناشیر قرار می‌گیرد:

- فرمان چنان است که همگنان در حکم این منشور، رعایت میسور بذل کنند. (بند ۱۰)

اما از منظر ساختاری نیز شباهت و قرابت زیادی با مناشیر بهاء‌الدین بغدادی در التوسل دارد. منشور نویافته، از پنج بخشی که پیش ازین ذکر شد، چهار بخش را کاملاً و دقیقاً با همان مختصات در خود دارد. تنها در «عنوان» با مناشیر التوسل متفاوت است که آن هم دلیلی روشن دارد: عنوانی که برای این منشور در نسخه «من» ذکر شده است چنین است:

- من کلامه فی بعض الائمه و هو شهاب‌الدین الخیوقی

نحو این عبارت در زبان عربی خبر از این می‌دهد که این عنوان به تشخیص کاتب نسخه که او نیز متأسفانه مجهول‌الهویه است نوشته شده است. یعنی کاتب با دلایلی که اکنون عیناً برای ما روشن نیست، تشخیص داده است که این مکتوب هم متعلق به بهاء‌الدین بغدادی است لذا چنین عنوانی برای آن قرار می‌دهد و مهم‌تر آنکه تشخیص داده است که جزء «مناشیر» بهاء‌الدین بوده و دقیقاً در قسم اول کتاب، آن را کتابت کرده است. امروز ما دلیل آن را نمی‌دانیم، اما این نکته نشان می‌دهد که بهاء‌الدین بغدادی سهواً

۱. اصطلاحی ابداعی و پیشنهادی است از سوی نگارندگان برای این اسلوب مخصوص که بهاء‌الدین بغدادی در مناشیر خود به کار بسته است.

۲. این بخش با مبحث «دعا» در نامه و سنت ترسل متفاوت است. (برای اطلاع بیشتر ر.ک: شیخ‌الحکامی، ۱۳۹۹: ۶۱).

یا عمده‌اً این منشور را در ساختار کتاب قرار نداده‌است. لذا باید آن را از ضمایم کتاب در نظر بگیریم و این یکی از دلایلی است که این منشور در نسخ متقدم نیامده‌است.

به غیر از بخش «عنوان» سایر بخش‌هایی که در قسمت «تبیین ساختار مناشیر...» (۲/۴/۱/۱) بیان شد، در این منشور نویافته نیز مشاهده می‌شود. «مقدمه» (بند ۱) با همان ویژگی‌های ساختاری پیش‌گفته تحریر شده‌است. بخش دوم «مقدمه» (=مقدمات) که ما از آن با عنوان «مَظَنَّة» یاد کردیم در بند ۲ منشور آمده‌است. منشور در بند ۳ با ذکر مستقیم نام مکتوب‌الیه آغاز و وارد بدنه اصلی می‌شود. این بخش (بدنه اصلی) تا بند ۹ دقیقاً با همان مختصات یادشده ادامه پیدا می‌کند؛ در پایان بند ۹ هم دعای عربی تحریر شده‌است. تجدید فرامین و تدقیق موضوع نیز در بندهای ۶ تا ۹ مشهود است. بند ۱۰ نیز خطاب عام است که باز طبق اسلوب التوسل با همان ساختار مشهور تحریر شده‌است. در پایان این بند نیز عبارت «ان‌شالله العزیز» آمده‌است که در حکم مقطع می‌باشد.

۲-۴-۲. سطح محتوایی (مقایسه و تحلیل محتوای مناشیر در التوسل با منشور نویافته)

اکنون به بررسی و تحلیل محتوای مناشیر بهاء‌الدین بغدادی در التوسل می‌پردازیم و نتایج را با محتوای منشور نویافته مقایسه می‌کنیم. در این راستا از برخی ابزارهای علم سبک‌شناسی و نقد ادبی برای توصیف، مقایسه و تحلیل ساخت‌های زبانی و ویژگی‌های متن بهره خواهیم برد. این تحلیل شامل توصیف زبانی در قالب واژگان، دستور زبان (نحو)، صنایع معنوی، لفظی و موسیقی کلام و در سطح فراجمله‌ای، تبیین شگردهای سخن‌وری بهاء‌الدین بغدادی در کلام از رهگذر تحلیل‌های بینامتنی و گفتمانی خواهد بود.

۲-۴-۲-۱. واژگان، ترکیب‌ها و اصطلاحات

غالباً مؤلفان در آثار خود نشانه‌های قابل‌شناسایی و مجموعه ترکیبات و اصطلاحات ثابتی به کار می‌برند که از آن با عنوان «عنصر غالب» یاد می‌شود. این عنصر یکی از شاخصه‌های مهم «سبک فردی» هر هنرمند به‌شمار می‌رود. در قسم نخست از التوسل، در مناشیر، با واژگان و ترکیبات مشخصی مواجهیم که این موارد در هر منشور به‌وضوح تکرار می‌شود و تقریباً نشانه قلم بهاء‌الدین بغدادی است؛ واژگان و ترکیب‌هایی چون: «ذمت عقل، مکارم اخلاق، ارباب هنر، توفیق، منبت، مغرس، مَبیت، مُعرَس، ترتیب، تربیت، ابداء بنفسک، اعزاز، شبهت، موجب، متورع، اعلام، اتفاق انفاق، تمهید، تمشیت، تقیل، استکثار، فضل ربانی، عدل، متشبت و...». اینک سطوری از منشور نویافته را می‌خوانیم:

- ترتیبِ حالِ اربابِ هنر، از بابِ مساعی، مشکور است و تربیتِ کارِ حَمَلَةُ علم از جمله فضایل مذکور و اعزازِ اَبْنایِ فضل در اَثْنایِ مکارمِ اخلاقِ معدود.

- اَبْنایِ فضل را - که حاملِ اَنبَاء دین‌اند - حاملِ الذِّکر نگذارد.

- از فضلِ ربَّانی، زبانی و صدهزار شکر داریم که از توفیقِ باری، باری روزگارِ ما حالی بدان خالی است.

- و باز آنکه منبت و مغرس و مَبیت و مُعرَسِ او عرصه حضرتِ ماست.

- و در مقام تذکیر، دَقِيقَةُ «اِبْدَاءِ بِنَفْسِک» تذکر کند.

- چنان‌که به دلی خوش روزگار گزارد و حلاوتِ شُکْرِ شُکْرِ خویش به مذاقِ حضرتِ متواصل گردد.

علاوه بر شواهد بالا که از متن منشور نویافته استخراج شده و خود مؤید دعوی این جستار است، در نمایی عددی نیز می‌توان بسامد و اشتراک‌های واژگانی این منشور با منشورهای قطعی بهاء‌الدین بغدادی را نشان داد. به این صورت که واژگان، اصطلاح‌ها و ترکیب‌هایی را که پیش از این، به‌عنوان برخی از عناصر تکرارشونده یا نشانه‌های سبکی (signs) متن برگزیدیم، مبنای قیاس قرار می‌دهیم و فراوانی آن‌ها را در متن ۵ منشور قطعی بهاء‌الدین بغدادی (منشورهایی ابتدایی از قسم نخست التوسل) گزارش می‌کنیم و در کنار نتیجه بسامد آن در متن منشور نویافته قرار می‌دهیم.

نشانه	م. قطعی	م. نویافته	نشانه	م. قطعی	م. نویافته	نشانه	م. قطعی	م. نویافته
ذمت عقل	۶	۱	مَییت	۱	۱	مکارم اخلاق	۳	۱
موجب	۸	۱	مُعَرَس	۱	۱	أعلام	۵	۲
توفیق	۱۴	۱	ترتیب	۲	۲	تمهید	۵	۱
مَنبَت	۱	۱	تریت	۳	۲	تمشیت	۶	۱
مُعَرَس	۱	۱	ابدأ بنفسک	۱	۱	عدل	۱۹	۱
شبهت	۶	۲	اعزاز	۵	۱	تقیل	۲	۱

(م.قطعی: منشورهای قطعی بهاء‌الدین بغدادی/م.نویافته: منشور نویافته)

با عنایت به این شواهد و نیز نتایج عددی که خود در حکم مثنی از خروار است، می‌توان نتیجه گرفت که طرفین قیاس از حوزه واژگانی و معنایی مشترک بهره می‌برند؛ این نزدیکی لفظی و زمینه‌ای نشان می‌دهد که منشور نویافته در همان افق مفهومی التوسل تولید شده‌است.

۲-۲-۴-۲. نحو کلام

رعایت اسلوب نحوی مشخص مانند طول جمله‌ها، ساختار وابسته یا موازی، جمله‌واره‌های معترضه و بندهای توضیحی، و استفاده از قیود و مترادفات پیوسته در میان کلام از ویژگی‌های سبکی بهاء‌الدین بغدادی است. مناشیر او در التوسل، اغلب دارای عبارات و جملات مرکب و مطول است؛ جمله‌هایی بلند و طولانی که به نویسنده این فرصت را می‌دهد تا شبکه‌ای از قیدها و جمله‌های وابسته را برای اضافه کردن شرح و اخذ ضمانت‌های اجرایی از «مخاطب» به‌کار گیرد. از دیگر سو، در مقابل این منطق کلامی گاه جملاتی کوتاه، تأکیدی و کوبنده می‌بینیم که برای تأکید و توجیه موضوع مورد نظر به‌کار می‌رود. به عبارت دیگر -خلاف تصور مشهور که در آن التوسل کلام مطول ملال‌آور است- طول جملات و درازای سخن کاملاً دلالت‌مند و در راستای اهداف مکتوب تنظیم شده‌است. علاوه بر این، ساخت تکرارشونده «توصیف < استدلال > حکم» (یعنی مقدمه توضیحی، سپس بیان حالت یا شواهد، آنگاه حکم یا دستور) یکی از آرایش‌های منطقی و پرتکرار مناشیر التوسل است (به‌منظور رعایت اختصار از ذکر نمونه خودداری می‌کنیم. ر.ک: بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۱۲-۱۴۵).

در منشور نویافته نیز این منطق کلامی را به‌وضوح مشاهده می‌کنیم. توضیح اینکه علی‌رغم کوتاه بودن این منشور، دقیقاً ساخت «توصیف < استدلال > حکم» در آن به‌کار رفته‌است که به اقتضای همین منطق گاه با جملات بلند مرکب و تودرتو مواجه هستیم و گاه با جملات تأکیدی کوتاه. منشور نویافته راجع به شهاب‌الدین خیوقی و مشکلاتی که گویا در دوره‌ای از زندگی او رخ داده صادر شده‌است. براساس روایت این منشور، گویا، شهاب‌الدین به‌سبب وِشایت و سعایت مثنی معلوم الحال دچار گرفتاری و

انزوا می‌شود؛ خبر به گوش سلطان می‌رسد. سلطان در این باره تحقیق می‌کند و اصل موضوع و بی‌گناهی مشارالیه بر او روشن می‌شود. آنگاه این منشور صادر می‌شود. اساساً اگر با نگاهی ساختاری به این روایت نظر کنیم، کاملاً منطبق با منطقی است که بهاء‌الدین بغدادی در منشیر خود رعایت می‌کند. در این منشور بند ۳ «توصیف»، بند ۴ و ۵ «استدلال» و بند ۶ «حکم سلطانی» است.

اما نمونه‌هایی از جملات کوتاه تأکیدی در کنار جملات مرکب و آمیخته به جمله‌واره‌های اعتراضی:

- به املِ مُنْفَسِح در کوی دعاگویی قدم زند.
- و سخنانی که در دل مُسْتَمِعَانِ مؤثر آید مؤثر باشد.
- در تَرْقِیقِ کوشد نه در تَدْقِیقِ تا لَذَّتِ إدراک بریشان پریشان نشود.
- و از کارِ إِفَادَتِ و تدریس - که اکنون در آن بَقَاعِ «أَذَلُّ مِنْ فُقْعِ بَقَاعِ» است - غافل نباشد و نگذارد که سِمَتِ إندراس برگردد و بر سِمَتِ استمرار جاری گرداند.

- و از پَسِ رَوِیِ اَعْرَاضِ، تا تواند، اِعْرَاضِ نماید؛ چه مردِ پرهیز با پرهیز، باید که از زشتکاری دور باشد و اگر نه، از رستگاری قیامت محروم ماند و به جمعِ اِتِّسَاقِ جِهَالَتِ و اِعدادِ اسبابِ ضَلَالَتِ در عِدَادِ آنان که «صَلَّ سَعِيْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا» درآید.

۲-۴-۲-۳. صناعات بلاغی

یکی از ویژگی‌های بارز قلم بهاء‌الدین بغدادی استفاده از انواع صنایع بلاغی خاصه صناعات لفظی جهت رعایت وزن و موسیقی کلام است و همین نکته باعث شده‌است تا از دیرباز التوسل در زمره آثار مسجع نثر فنی قرار گیرد. این نکته برای خواننده آگاه نیاز به تبیین و تفصیل ندارد. (ر.ک: سعدالدین وراوینی، ۱۳۵۵: ۷) در منشور نویافته نیز نشانه‌هایی از این ویژگی قلم بهاء‌الدین بغدادی به‌وضوح دیده می‌شود. در ادامه نمونه‌هایی از این آرایه‌مندی کلام در منشور نویافته - که نشان از سبک و سیاق صاحب التوسل دارد - ارائه می‌شود:

- توفیر بر توقیر عُلَمَا از اَعْدَادِ عَادَتِ محمود. (لفظی)
 - شُبُهَتِ اِخْلَالِ را با جلالِ اِشَانِ راه ندهد و هیچ مُتَوَرِّع را مُتَوَرِّعِ خَاطِرِ جَایزِ نَشْمِر. (لفظی)
 - و ما از فَضْلِ رِبَّانِی، زبانی و صد هزار شکر داریم که از تَوْفِیقِ باری، باری روزگارِ ما حَالِیِ بَدَانِ خَالِیِ است و هَمَّتِ عَالِیِ ما در آن غَالِی. (لفظی)
 - کَسَفِ شُبُهَتِ را از مَعَارِضُهُ أَفْتَابِ یَقِینِ باز تواند داشت (معنوی)
 - هیچ رَفِیع و رَقِیع با فِیضِ نَعَمِ شایعِ ضایعِ نَمَانِد (لفظی و معنوی)
 - شمعِ اِستِکْشَافِ بَرافروختیم تا صَوْرَتِ حَقِ در ظُلُمَاتِ اِینِ کَلِمَاتِ مَحْجُوبِ نَمَانِد (معنوی)
- لازم به ذکر است که در این بخش از جستار، قصد تحلیل بلاغی متن التوسل یا متن منشور نویافته را نداریم. غرض نشان دادن این نکته است که هر دو متن صناعت‌مند بوده و خالی از آرایه‌های بلاغی نیستند. روشن است که تفصیل کم و کیف این ویژگی مجالی دیگر می‌طلبد.

۲-۴-۲-۴. شگرد سخن‌وری بهاء‌الدین بغدادی در التوسل

یکی از شگردهای سخن‌وری بهاء‌الدین بغدادی در التوسل، توجه به حوزه‌های معنایی کلام است. او در سخن خود از حوزه‌های مختلف معنایی استفاده می‌کند و گاه با تلفیق ظریف این حوزه‌ها پیام خود را القاء یا حتی تحمیل می‌کند و این همان چیزی است که نقد جدید به آن «شبکه گفتمانی» و تکنیک‌های «تحلیل گفتمان» می‌گویند.

درواقع، بهاء‌الدین بغدادی به‌عنوان منشی دربار، گفتمانی تولید می‌کند که ترکیبی از گفتمان دینی و گفتمان سیاسی است و از این رهگذر، مشروعیت دینی و سیاست اداری را به هم پیوند می‌دهد. ساده‌ترین نشانه‌های این شبکه‌سازی گفتمانی، ترکیب‌هایی است که در سخن به کار می‌برد؛ هرکدام از واژه‌ها از یک حوزه معنایی مشخص است اما ترکیب آن‌ها واژه جدیدی می‌سازد و معنای متفاوتی را اراده می‌کند. به‌سخن دیگر، «رمزگان ساختاری» نهاد دین/ دانش را با نهاد قدرت ترکیب می‌کند و «رمزگان فرایندی» می‌سازد که کارکرد آن مستند ساختن نهاد دانش یا دین است (سجودی، ۱۳۹۷: ۱۴۴). مانند: «معماری قصر مُشید دین، متکای مسند دولت، فرایض و مواجب، قربت یزدانی، مجلس وعظ، عقد ضلالت، عدل شامل، حسن عقل، مردان گزیده و...» این موارد در بخش «مقدمه» مناشیر التوسل فراوان و قابل احصا است.

منشور نویافته نیز از چنین شبکه گفتمانی برخوردار است و در بخش «مقدمه» ترکیب‌سازی‌هایی را می‌بینیم که نظیر آن در التوسل و دیگر مناشیر بهاء‌الدین بغدادی آمده است: «ترتیب حال ارباب هنر، تربیت کار حمله علم، اعزاز ابنای فضل، معماری قصر مُشید دین، متکاء مسند دولت، صاحب ذیل فرمان، ذخایر نیکونامی، حامل انباء دین، قربت یزدانی، اعلام حق، رؤس منابر و...» (بند ۱ منشور).

با این تفصیل می‌توان گفت که منشور نویافته، دولت را نه صرفاً به‌مثابه ساختار نظامی، بلکه به‌مثابه «حافظ دین و ترویج‌دهنده علم» می‌بیند. این گفتمان مرکب دینی-سیاسی دقیقاً مشخصه گفتمان مشهور در منشآت عصر خوارزمشاهی و به‌طور مشخص، قلم بهاء‌الدین بغدادی است.

۲-۵. ضرورت تصحیح و انتشار منشور نویافته

این منشور از چند حیث واجد اهمیت و ضرورت انتشار است:

۲-۵-۱. نسخه‌شناختی

کشف این منشور در یکی از نسخه‌های کهن التوسل (قرن هفت هجری) و تکرار آن در دو نسخه متأخر قرن دوازدهم و چهاردهم مؤید اولاً، اصالت و ثانیاً، استمرار نقل و تداول این مکتوب است. لذا تصحیح و انتشار این منشور به بازسازی کامل‌تر متن التوسل کمک خواهد کرد و غفلت از آن سبب می‌شود بخشی از میراث واقعی بهاء‌الدین بغدادی همچنان ناشناخته باقی بماند.

۲-۵-۲. ادبی و سبک‌شناختی

متن منشور در سطح نحوی، بلاغی و وجهی تا حد قابل توجهی با دیگر منشآت مسلم بهاء‌الدین بغدادی هم‌خوان است. جمله‌های طولانی، وجهیت امری و التزامی، بسامد بالای تضمین‌های قرآنی و انسجام مبتنی بر واژگان کلیدی (رمزگان‌ها) آن را در همان شبکه سبک‌شناختی، معنایی و گفتمانی خوارزمشاهی جای می‌دهد. بنابراین، تصحیح آن برای تکمیل شناخت از سبک ترسل دیوانی قرن ششم و هفتم ضروری است.

۲-۵-۳. تاریخی

بُعد تاریخی این منشور اهمیت مضاعف دارد. متن خطاب به امام شهاب‌الدین خیوقی تنظیم شده و در آن از وی ستایش و البته دل‌جویی شده است؛ شخصیتی که در منابع مسلم تاریخی، به‌ویژه در دوره سلطان محمد خوارزمشاه، جایگاهی برجسته دارد. اما با

عنایت به اینکه این منشور، با درصد بالایی از احتمال، متعلق به بهاءالدین بغدادی، منشی علاءالدین تکش است، نکات ظریفی از آن مستفاد می‌گردد. اولاً اشاره به «سن شباب» خیوقی (ابتدای بند ۹ منشور) نشان می‌دهد که او در عهد علاءالدین تکش نیز در دستگاه اداری و فرهنگی شناخته شده و مورد توجه بوده است. چراکه بهاءالدین بغدادی فقط منشی دربار علاءالدین تکش بوده است و در دوره بعد مسئولیتی ندارد. از طرفی، منطقی است که خیوقی در دوره تکش بالیده باشد و در دوره سلطان محمد با شهرت و اعتباری که به دست آورده است صاحب منصب شود. این نکته تداوم نفوذ خیوقی از زمان تکش تا عصر سلطان محمد را به روشنی مستند می‌سازد. ثانیاً در متون تاریخی راجع به کیفیت تحصیل و دوران آموزش خیوقی مستندی وجود ندارد اما در این منشور (ابتدای بند ۳) به سفرهای علمی خیوقی اشاره می‌کند که از خیره به خراسان رفته بوده و پس از آن مجدداً به خیره باز می‌گردد که در همان زمان مورد ستم حاسدان قرار می‌گیرد و مدتی از منصب تدریس دور یا منع می‌شود. ثالثاً به کمک محتوای منشور می‌توان حدود سال تولد خیوقی و به دنبال آن سال صدور این مکتوب را حدس زد؛ اگر خیوقی هنگام مرگ (۶۱۸ ه.ق.) حدود ۷۰ سال داشته باشد یعنی تولد او احتمالاً بین سال‌های ۵۵۰ تا ۵۶۰ ه.ق. بوده است. با توجه به اشاره «دوره شباب» (ابتدای بند ۹ منشور) احتمالاً بین ۳۰ تا ۴۰ سالگی مورد نظر بوده است و نیز با توجه به بازه حکمرانی علاءالدین تکش (۵۶۸-۵۹۶ ه.ق.) احتمالاً این نامه بین سال‌های ۵۸۰ تا ۵۹۰ ه.ق. صادر شده باشد و این یعنی سال‌های پایانی حکومت تکش. این معادله با سال حیاتی که از بهاءالدین بغدادی نیز در دست داریم (زنده تا ۵۸۸ ه.ق.) هم‌خوانی دارد؛ پختگی و سلاست متن منشور نیز می‌تواند مؤید آن باشد. از این رو، منشور نویافته نه تنها سندی ادبی، بلکه مدرکی تاریخی برای بازسازی شبکه نخبگان علمی و اداری در دوره گذار قدرت است.

۳. نتیجه‌گیری

منشور نویافته، براساس شواهد نسخه‌شناختی و ویژگی‌های سبکی-تاریخی، به احتمال قریب به یقین متعلق به بهاءالدین محمدبن مؤید بغدادی است. نیز مطالعه حاضر نشان می‌دهد که:

نخست، به لحاظ نسخه‌شناسی، حضور این منشور در نسخه کهن قرن هفتمی التوسل و بازتاب آن در دو نسخه متأخر، نشان از اصالت و تداول متن دارد. همچنین با توجه به دیباچه کتاب، می‌توان نتیجه گرفت که بهاءالدین بغدادی، خود، سهواً یا عمداً این منشور را در ساختار کتاب قرار نداده است و البته که دلیل آن بر ما روشن نیست؛ لذا درست آن است که این منشور را از «ضمایم» کتاب در نظر بگیریم و دقیقاً همین امر، یکی از دلایل غیبت منشور در نسخ متقدم است. به عبارت دیگر، منشور متعلق به بهاءالدین بغدادی است، اما احتمالاً از ابتدا، در ساختار کتاب نبوده است. شاهد و مؤید آن، ضمیمه دیگر کتاب (رسالة الحبسیه) است که تنها در دو نسخه متقدم حضور دارد و در نسخه اقدم التوسل غایب است.

دوم، ساخت نحوی منشور با جملات طولانی و متداخل، وجهیت آمرانه و ارشادی، و بسامد بالای تضمین‌های قرآنی و عبارات و اشعار عربی، دقیقاً در چارچوب نثر دیوانی بهاءالدین بغدادی قرار دارد. تکرار واژگان کلیدی و انسجام معنایی متن نیز مؤید آن است که منشور از همان شبکه بلاغی و ترسلی برآمده که دیگر منشآت التوسل در آن جای دارند. این هم‌خوانی سبکی می‌تواند گویای وابستگی متن به قلم بهاءالدین بغدادی باشد.

سوم، از منظر تاریخی، منشور تصویری تازه از شهاب‌الدین الخیوقی ارائه می‌دهد. اشاره به دوران جوانی او، سفرهای علمی میان خوارزم و خراسان، و رنج‌های اجتماعی‌اش در برابر حسد رقبا، اطلاعاتی است که در هیچ‌یک از منابع شناخته‌شده و تراجم بازتابی ندارد. همچنین، هم‌زمانی صدور منشور با واپسین دهه‌های حکومت علاءالدین تکش نیز پیوند میان خیوقی و دربار او را به خوبی نشان می‌دهد و تداوم نقش خیوقی را تا عصر سلطان محمد خوارزمشاه مستند می‌سازد.

بر این مبنا، اهمیت و ضرورت انتشار منشور در سه حوزه اصلی نمایان می‌شود: نخست، بازسازی کامل تر متن التوسل؛ دوم، کمک به شناخت بهتر از شیوه‌های نشر منشیانۀ سده ششم و تثبیت جایگاه سبکی بهاء‌الدین بغدادی؛ و سوم، گشودن افق‌های نو در مطالعۀ تاریخ فرهنگی و اجتماعی خوارزمشاهیان از رهگذر بازتعریف جایگاه خیوقی. بدین ترتیب، منشور نویافته نه تنها حلقه‌ای گمشده در میراث ادبی بهاء‌الدین بغدادی را آشکار می‌کند، بلکه سندی ارزشمند برای بازخوانی مناسبات علمی و سیاسی عصر خوارزمشاهی به شمار می‌رود.

۴. پیوست‌ها

۴-۱. متن مصحح منشور نویافته

من کلامه فی بعض الاثمة و هو شهاب‌الدین الخیوقی^۱

۱. ترتیب حال ارباب هنر، از باب^۲ مساعی، مشکور است و تربیت کار حمله علم از جمله فضایل مذکور و اعزاز ابنای فضل در آثای مکارم اخلاق معدود [۱۸ ب] و توفیر بر توقیر علما از اعداد عادت محمود و اقبال بر نواخت ائمه، از قبل اعمال واجب^۳ و معماری قصر مُسید دین - متکاء مسند دولت را - از فرایض و مواجب چه، هرکه در ساحت مملکت صاحب ذیل^۴ فرمان شد، به اندکی از ذخایر نیکونامی قانع نشود و با تقلب احوال، به قلت مبالغت، در کار شرع راضی نباشد و بر ذمت خویش، احیای امور دینی لازم داند و ابنای فضل را - که حامل انباء دین‌اند - حامل الذکر نگذارد و شبهت اخلال را با جلال ایشان راه ندهد و هیچ مُتورّع را مُتورّع خاطر جایز نشمرد و تقریب ایشان را به قربت یزدانی وسیلتی تمام شناسد و ائمه را - که اعلام حق‌اند - بر اعلای اعلام دین باری یاری دهد و بر وعظ مسلمانان، بر رؤس منابر، مَثابر دارد.

۲. و ما از فضل ربّانی، زبانی و صدهزار شکر داریم که از توفیق باری، باری روزگار ما حالی بدان خالی است و همّت عالی ما در آن غالی، که هر روز، درباره علما انعامی تازه می‌فرماییم و زینت [۱۹ آ] حضرت را به مزید رتبت و درجه ایشان می‌افزاییم و می‌خواهیم که هیچ رفیع و رفیع با فیض نعم شایع ضایع نماند. هیچ عالم در عالم تربیت طبع ترتیب ما، دمی یا قدمی زند، از جانب ما خایب باز نگردد، خاصه کسی که در ایام دولت ما فراخاسته و حاشیه بساط حضرت ما را - که مُقبِل هر مُقبِل است^۵ - مَقیل ساخته و اتفاق اتفاق اکثر ایام حیات او در جوار^۶ جناب ما افتاده و آواید علوم را به لطف ایما سُخره خویش کرده و شجره اهلیت را به حسن انماء در بر آورده.

۳. چون امام، شهاب‌الدین «زاد الله فی الأفاضل مثله و إلى الفضائل مثله» در کشف حقایق، کشف شبهت را از معارضه آفتاب یقین بازتواند داشت و چهره پرنور معرفت را به زیور بیان آراسته تواند گردانید و هیچ حاسد خیره‌روی را بر چیره‌زبانی و دل‌ربایی ابکار خاطر او انکار نتواند کرد و چون میان علما منافست به حد مُناقشت رسد، فصل الخطاب جز از زبان فضل او نتواند بود؛ و اگر در مضمار تحقیق عنان بیان فروگذارد، عیان حال او از تقریر این معنی مُعنی باشد؛ و «الجواد عینه فزاده»^(۱). و باز آنکه مُنبت و مغرس و مَبیت و [۱۹ ب] مُعرّس او عرصه حضرت ماست و «کفاة ذلك شرفاً؛ فلا نُطوّل مدحه شرفاً»^(۲) چندبار، بار غربت بر نهاد خویش نهاده‌است و اکتساب هنر را در دیار خراسان دثار و شعار ساخته و عاقبت، عافیت عدل ما، از راه اختبار، اختیار کرده. و چون به واسطه تجربه - که حاصل سیاحتست - شناختست که جز در بساط دولت ما بضاعت علم را موسم کسادست بر درگاه، از دیرگاه‌باز، بر قدم ایستاده؛ چه از مرتع مَرَبَع راید را بد نیفتد و از جوار راحت کس جواز رحلت نطلبد و ازینجا که شره آدمیست به مقام مَقطع سُرّه^(۳)، خطّه خیره را - که منشأ حیوة اوست - مرکز اقامت ساخته بود و مواید و فوائد، به لفظ دُرربار، بر بار کرده و در امور سرعی شرعی به واجب پیوسته؛ به مکر، مُشتی حاسدان نعمت او را مستثنی نتوانستند دید «والجاهلون لاهل العلم اعداء»^(۴)،

۱. مد، مس: - «من کلامه ... الخیوقی»

۲. مس: - باب

۳. مس: از قبیل

۴. من: مواجب

۵. مد، مس: صاحب ذیل

۶. مس: - است

۷. مد، مس: جانب

به سبب غیبت، هر عثرت با او نسبت دادند و جمعی روستایی - که بصر بصیرت ایشان بر روشنای حقیقت [۲۰ آ] نیفتد - به امید آنکه در مرتبه با او متساوی شوند، زبان در مساوی او دراز کردند:

و إذا أَرَادَ اللَّهُ نَشْرَ فَضِيلَةٍ طَوَيْتُ أَتَاخَ لَهَا لِسَانَ حَسُودٍ^(۵)

۴. چون سخن این جمع بر سمع ما گذر کرد، شمع استکشاف برافروختیم تا صورت حق در ظلمات این کلمات محبوب نماند؛ چنان که ذکر حق - عزّ شأنه - سایه برین معنی افکنده است، فی قوله تعالی: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا إِلَى قَوْلِهِ نَادِمِينَ»^(۶) تتبع بلیغ و تفحص تمام غرض فاسد هر حاسد و تمام در حق او ظاهر کرد و عقیدت طاهر او در برائت^۲، از آن روز، چون روز روشن گشت و از طینه^۳ طیبیه او نسبت تشبیه^۴ این تهمت به همت ما مرتفع شد^(۷) و او را از قصد آن جمع بی باک، به اعتقاد پاک او، وثیقت وافی ما وافی آمد.

۵. چون محقق شد که سببیکه عقیده او از خُبث صافی است و ملاپس دیانت او چون ملاپس شغل دینی صافی شده است و ذات او از ثقیل^۵ آن آثار و تقبّل^۶ آن [۲۰ ب] اوزار که به جرّ ثقیل با او کشیده اند^(۸) و بر حُسن مَحَبَر او نیز چند مَحَصَر عقد کردند و عقد فضایل او در سلک بیان نظم دادند، بدین وسایل و وسایط، اختصاص قبول حضرت یافت و انوار آثار دولت^۱ ما بر وی^۶ تافت.

۶. و این مثال دادیم تا عزیمت^۷ انزوا مُنْفَسَخ کند و به امل مُنْفَسَخ در کوی دعاگویی قدم زند و در مواسم حضور خویش به خیره، مراسم تذکیر را رَغَبَت رعیت و لشکری باز موفور باشند^۸ و تَمَشِيت آن مهم - که به مَشِيت او باز بستیم^۹ - احیا کند. و از کارِ إفادت و تدریس - که اکنون در آن بقاع «أَذَلُّ مِنْ قَفْعِ بَقَاعٍ»^(۹) است - غافل نباشد و نگذارد که سِمَتِ اندراس برگردد و بر سِمَتِ استمرار جاری گرداند. و در عقد مجلس وعظ - که عَقْد ضلالت بدان مُنَحَلّ شود و دین ذوالجلال بدان مُسَجَل گردد - رسم بزرگ منشی را منسی نگذارد و نوبت ها آن را در مسجد جامع به زینت تر منوالی تأخیر نکند تا خیر نگذرد و سبب سنت ستوده گردد.

۷. و سخنانی که در دل مُسْتَمِعَان مؤثر آید مؤثر باشد. و در ترقیق کوشد نه در^{۱۰} تدقیق تا لذت إدراک بریشان [۲۱ آ] نشود. و کوتاه نظران را به گونه گونه وعظ و انذار از خواب پندار بیدار کند و در تمهید مبانی اقوال مُتَاتِي و بعد از تأمل و تدبّر، سخنان دلدیز گوید تا بر سر منبر لفظ مُثِيرِ مَقَالَت^{۱۱} شود در نیفتد و دُرّ تنفیذ آن رِبْح بی رنج بیند و اگر نکته ای مرموز بگوید، تکیه بر معرفت نکند اما به کُنه تقریر آن برسد تا هر صاحب غرض که در آفتِ عَرْض^{۱۲} او فرصت طلب باشد، مجالِ گفتِ مُحال نتواند یافت.

۸. و می فرماییم تا تَقَلُّبِ احوال، بر تعاقب احوال بر کُتُبِ متقدّمان تزکیت نفس - که نقش بند هواست - فرو نگذارد و در مقام تذکیر، دقیقه^{۱۳} «إِبْدَاءِ بِنَفْسِكَ» تذکر کند. و از پَس رویِ اغراض، تا تواند، اعراض نماید؛ چه مرد پرهیز با پرهیز، باید که از زشتکاری دور باشد و اگر نه، از رستگاری قیامت محروم ماند و به جمعِ اِتِّسَاقِ جِهَالَت و اعدادِ اسبابِ ضلالت در عدادِ آنان که «صَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا»^(۱۰) درآید.

۱. مد، مس: - طویت

۲. من: برات

۳. مس: - طینه

۴. من: تشبیه

۵. مد، مس: ثقیل

۶. مس: او

۷. مس: غرامت

۸. مس: باز شناسند

۹. مس: که مشیت به آن بستیم

۱۰. مس: - در

۱۱. مس: + او

۱۲. مد: که در موقف [کذا] غرض / مس: که در وقت غرض

۱۳. مس: - دقیقه

۹. و اگرچه سنّ شباب طبع ذکی را بر شتابزدگی حاصل آید [۲۱ ب] در کارها از رفق و تأنی تأبّی نکند تا بی تحملِ مشاقّ مساقّ کارها به حصولِ مقصود رسد «فَنَعْمَ مَا قِيلَ مِنْ قَبْلُ: الرَّفْقُ يُمْنٌ، وَالْإِنَاءُ سَعَادَةٌ، فَهَذَا آدَا أَمْرٍ نِظَامٍ عَقْدِيهَا وَإِبْرَامَ عَقْدِيهَا. فَإِنْ قَرَرْتَ فُصُولَهَا تَغْنَمُ، وَإِنْ غَيَّرْتَ أُصُولَهَا تَعْتِمُ. إِنَّ هَذِهِ تَذَكِيرَةٌ، فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا. وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا، وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا»^(۱).

۱۰. سبیلِ ائمه و قضاة و رعایا و سایر اعیان و کافه رعایا به خطه خویه و نواحی آن «أَيَّدَ اللَّهُ أَمْرَهُمْ وَأَبَدَ عُمرَهُمْ» آن است که فلان «دَامَ فَضْلُهُ» - که بساط فضایل به قدم تقدّم سپرده است - مقتدی و مُقَدِّم دانند و مُعْظَم او را معظم دارند و وجوه او را موفر و حرمت او را موقّر و از بحار فضایل او مُغْتَرِف و به تَبَرُّز و تَقَدُّم^۳ او معترف. و در شنودن اقوال سدید و ستودن افعال رشید او به أَبْعَدِ الْغَايَاتِ رسند و جمعِ مقریان - که از جمله مقرّبان اند - چون ندای وعظ او شنوند، برفور، وفور^۴ خدمت او حاصل آرند. فرمان چنان است که همگنان در حکم این منشور، رعایتِ میسور بذل کنند؛ چنان که فلان [۲۲ آ] به دلی خوش روزگار گزارد و حلاوتِ شُكْرِ خویشتن به مذاقِ حضرت متواصل گردد. ان شاء الله العزیز.

۱. مد: - قَانْ

۱۴. مس: - «فَهَذَا ادْعَى ... بِاللَّهِ وَكِيلًا»

۳. مس: - وَ تَقَدَّمَ

۴. مد، مس: بر وفور فور

۵. پی‌نوشت

- (۱). چشم اسب جواد نیکو روی دلالت می‌کند بر سال او و لازم نیست که دندان‌های آن را بنگرند تا سال وی معین گردد، و این مثل را درباره شخصی گویند که ظاهرش شاهد باطن وی بود و منظرش مغنی از امتحان و اختبار (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۸، ج ۴: ۲۵۲۹).
- (۲). همین برای افتخار کافی است، پس ستایش افتخار را طولانی نمی‌کنیم.
- (۳). سُرّة: ناف آدمی و میانه چیزی و بهترین موضع از چیزی (ابن معروف، ۱۳۹۲ هـ.ق، ج ۲: ۷۳۴). مَقَطْعُ السَّرَّة: محل بریدن ناف، کنایه از وطن و زادگاه، مانند مسقط الرأس (شرف‌الدین قزوینی، ۱۳۸۳: ۴۰۴).
- (۴). غزالی (۱۴۳۲) در إحياء علوم‌الدین روایتی از علی(ع) ذکر می‌کند که ایشان خطاب به کامل از اهمیت و جایگاه علم سخن می‌گویند تا به این عبارت می‌رسد:
«... و قال علیّ أيضا رضی اللّٰه عنه: العالم أفضل من الصائم القائم المجاهد، و إذا مات العالم ثلم فی الإسلام ثلثة لا یسدها إلا خلف منه. و قال رضی اللّٰه تعالیٰ عنه نظما:

ما الفخر إلا لأهل العلم إنهم علی الهدی لمن استهدی أدلاء
و قدر کل امرء ما کان یحسنه و الجاهلون لأهل العلم أعداء»
(۱۴۳۲، ج ۱: ۲۸)

- چنان‌که پیداست، غزالی این ابیات را از علی(ع) می‌داند، اما در نهج‌البلاغه و شرح ابن ابی‌الحدید سخن به گونه دیگر آمده‌است. در نهج‌البلاغه در حکمت ۱۶۳ و ۴۳۰ عیناً عبارت «النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا» بدون هیچ توضیح اضافه آمده‌است (نهج‌البلاغه، ۱۳۶۸، ج ۶: ۱۱۶۸ و ۱۲۹۱)، اما ابن ابی‌الحدید (۱۴۰۴ هـ.ق). متکلم، مورخ و فقیه شافعی معاصر بهاء‌الدین بغدادی و شهاب‌الدین خیوقی در شرح نهج‌البلاغه به این حکمت اشاره می‌کند و می‌نویسد:
- «هذه من ألفاظه الشریفة التي لا نظیر لها - وقد تقدم ذکرها و ذکر ما یناسبها- و کان یقال من جهل شیئا عاداه. و قال الشاعر:

جهلت أمرا فأبدیت النکیر له و الجاهلون لأهل العلم أعداء»
(۱۴۰۴، ج ۲: ۸۶)

- بیتی را شاهد می‌آورد که مصراع دوم آن با شاهد غزالی یکسان اما مصراع اول متفاوت است ضمن اینکه شاعر آن را نیز معرفی نمی‌کند. علی‌ای حال، این مصراع عربی که گویا مشهور و سائر بوده‌است در این دو منبع یافت شد.
- (۵). «هرگاه خدا بخواهد (از کسی) فضیلتی پنهان را منتشر سازد زبان شخص حسود را برای آن مهیا می‌کند» / (فیض الکاشانی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۳۶۳) (ر.ک: نراقی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۷)
 - (۶). آیه ۶ سوره حجرات (با اندکی تغییر) ر.ک: قرآن کریم.
 - (۷). تَشَبُّث: چسبیدگی؛ اتصال، پیوستگی، پابندی؛ یک‌دندگی، لجاجت، سرسختی (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۳۱۷) یعنی: نسبتِ ارتباط و پیوستگی این تهمت از طینت پاک شهاب‌الدین خیوقی، به همت ما، رفع شد.
 - (۸). به نظر می‌رسد، به لحاظ معنایی، در این موضع متن افتادگی داشته باشد! توضیح اینکه جای فعلی مانند: «مصفا شده‌است» یا «مبرا شده‌است» در این موضع خالی می‌نماید. متأسفانه هیچ‌یک از سه نسخه در این موضع یاری‌رسان نیست.
 - (۹). «أَدْلُ مِنْ قَفْعٍ بِقَاع» مثل معروف عرب برای نشان دادن میزان پستی چیزی یا کسی. یعنی: ذلیل‌تر و پست‌تر از قَفْعی است که در زمین پست می‌روید. «قَفْعٌ»: قارچ نرم و سفیدرنگ که مرد ذلیل یا فقیر به آن تشبیه می‌شود (ابن فارس، ۱۹۸۶، ج ۳: ۷۰۳) و دلیل ذلیل بودن آن هم این است که «در برابر هرکسی که آن را بچیند مقاومت نمی‌کند. گفته شده‌است که همیشه زیر پا لگدمال می‌شود و ریشه و شاخه‌ای ندارد.» (الزمخشری، ۱۹۸۷، ج ۱: ۱۳۴).

(۱۰). آیه ۱۰۴ سوره کهف.

(۱۱). ترجمه دعا: «پس چه نیکوست آنچه پیشتر گفته شده است: "نرمی و مدارا، مایه یمن و برکت است، و درنگ، موجب سعادت!" پس این، تنظیم رشته کارها و استوار ساختن پیوند آنها را حاصل می‌کند. پس اگر فصل‌های آن را به‌درستی تثبیت کنی، سود خواهی برد، و اگر اصولش را دگرگون سازی، به تیرگی خواهی افتاد. این، پند و تذکری است. پس هرکه بخواهد، راهی به‌سوی پروردگارش برمی‌گزیند. و خداوند برای سرپرستی کافی است، و خداوند برای وکالت بسنده است.»

منابع

قرآن کریم.

- نهج البلاغه. (۱۳۶۸)، ترجمه و شرح علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، ج ۶، چ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه الله. (۱۴۰۴ هـ.ق.)، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۹۶۵)، الکامل فی التاریخ، ج ۱۲، چ اول، بیروت: دارصادر.
- ابن الجزری، محمد بن ابراهیم. (۱۴۰۸ هـ.ق.)، المختار من تاریخ ابن الجزری، چ اول، بیروت: دارالکتاب العربی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۹۸۶)، معجم اللغة، تحقیق زهیر عبدالمحسن سلطان، ج ۳، چ اول، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن معروف، محمد بن عبدخالق. (۱۳۹۲ هـ.ق.)، فرهنگ کتّ اللغات: عربی - فارسی، تصحیح رضا علوی نصر، ج ۲، چ اول، تهران: مکتبه المرتضویه.
- ابن واصل، محمد بن سالم. (۱۳۹۳ هـ.ق.)، مفرج الکروب فی أخبار بني أيوب، ج ۴، قاهره: مرکز تحقیق التراث.
- احمدپور مقدم، سید سعید. (۱۳۹۹)، خاندان حَمَوَیّان (بررسی کارنامه علمی، فرهنگی و سیاسی خاندان حموئیان خراسان، شام و یزید)، چ اول، تهران: میراث مکتوب.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴)، تاریخ مغول (از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری)، چ اول، تهران: امیرکبیر.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد اوحدی حسینی دقاقی. (۱۳۸۹)، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و همکاران، ج ۲ و ۴، چ اول، تهران: مجلس شورای اسلامی و میراث مکتوب.
- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۶)، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، چ اول، تهران: نی.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۶۶)، ترکستان‌نامه (ترکستان در عهد هجوم مغول)، ترجمه کریم کشاورز، ج ۲، چ دوم، تهران: آگاه.
- بهاء‌الدین بغدادی، محمد بن مؤید. (۱۳۸۵)، التوسل الی الترسّل، چ اول، تهران: اساطیر.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۴۹)، سبک‌شناسی، ج ۲، چ سوم، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۹۳)، تاریخ بیهقی، به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، ج ۱، تهران: مهتاب.
- تتوی، قاضی احمد و آصف خان قزوینی. (۱۳۸۲)، تاریخ الفی (تاریخ هزارساله اسلام)، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، ج ۵، چ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- جوینی، عطاءالملک. (۱۳۸۲)، تاریخ جهانگشا، تصحیح محمد قزوینی، ج ۲، چ سوم، تهران: دنیای کتاب.
- حسینی اشکوری، سید صادق. (۱۳۸۷)، «گنجینه مخطوطات: اقلیدس و پردازشگری از خوارزم»، نشریه اطلاعات حکمت و معرفت، س ۳، ش ۱۲، صص ۶۶-۶۸.
- خطیبی، حسین. (۱۳۸۶)، فن نثر در ادب پارسی، چ سوم، تهران: زوار.
- دبیرسیاقی، محمد. (۲۰۰۹)، السلطان جلال‌الدین خوارزمشاه فی میزان التاریخ، ترجمه احمد الخولی، قاهره: المركز القومي للترجمة.
- درایتی، مصطفی و همکاران. (۱۳۹۲)، فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران)، چ اول، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۶۷)، هجوم اردوی مغول به ایران، چ اول، تهران: علم.
- الذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان. (۱۴۰۶ هـ.ق.)، الأمصار ذوات الآثار، چ اول، بیروت: دارالبشائر الاسلامیه.
- الذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان. (۱۴۰۹ هـ.ق.)، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ج ۴۴، چ اول، بیروت: دارالکتاب العربی.
- رضازاده شفارودی، معصومه. (۱۳۷۵)، «خیوه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۶، صص ۶۳۰.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰)، دنباله جست‌وجو در تصوف ایران، چ اول، تهران: امیرکبیر.
- الزمخشري، محمود بن عمر. (۱۹۸۷)، المستقصى فی أمثال العرب، ج ۱، چ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- سالک، امیرحسین و همکاران. (۱۴۰۴)، «ضرورت تحقیق و تصحیح مجدد التوسل الی الترسّل بهاء‌الدین بغدادی»، پژوهش‌نامه متون ادبی دوره عراقی، دوره ۶، ش ۴، صص ۲۳-۵۴.

سجودی، فرزانه. (۱۳۹۷) نشانه‌شناسی کاربردی، چ پنجم، ویرایش دوم، تهران: علم.

سعدالدین وراوینی. (۱۳۵۵)، مرزبان‌نامه، تصحیح محمد روشن، چ اول، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

شرف‌الدین قزوینی، فضل‌الله. (۱۳۸۳)، المعجم فی آثار ملوک‌العجم، تحقیق احمد فتوحی‌نسب، چ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

شیخ‌الحکامی، عمادالدین و محیا شعبی عمرانی. (۱۳۹۹)، تحول در آداب کتابت و ترسل، چ اول، تهران: موقوفات افشار و سخن.

عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۷۰)، جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات (جزء اول از قسم چهارم)، تصحیح مظاهر مصفا، چ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۸۹)، لب‌الب‌الباب، تصحیح برون، قزوینی، نفیسی، چ دوم، تهران: هرمس.

غزالی، محمدبن محمد. (۱۴۳۲)، إحياء علوم‌الدین، تحقیق عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی، ج ۱، چ اول، بیروت: دارالکتاب العربی.

فیض‌الکاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۷۲)، راه روشن (ترجمه کتاب المحجة البيضاء فی تهذیب‌الإحیاء)، ترجمه محمد رضا عطایی و همکاران، ج ۵، چ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.

قاسم طهرانی، محسن. (۱۴۲۴)، القول‌المتین فی تشیع‌الشیخ‌الاکبر محی‌الدین ابن‌العربی، چ اول، بیروت: دارالمحجة البيضاء.

قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. (۱۳۷۳)، آثار‌البلاد و أخبار‌العباد، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میرهاشم محدث، چ اول، تهران: امیرکبیر.

قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. (۱۹۹۸)، آثار‌البلاد و أخبار‌العباد، چ ۱، بیروت: دارصادر.

کاظمی افشار، هاجر. (۱۳۹۸)، «شهاب‌الدین خَیَوَقی»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۷، صص ۸۴۳.

نراقی، مهدی بن ابی‌ذر. (۱۳۸۸)، ترجمه متن کامل جامع‌السعادات، ترجمه کریم فیضی، ج ۲، چ اول، قم: قائم آل محمد (عج).

نسوی، شهاب‌الدین محمد خرندزی. (۱۳۶۶)، سیرت جلال‌الدین یا تاریخ جلالی، ترجمه محمدعلی ناصح، به‌کوشش خلیل خطیبرهربر، چ دوم، تهران: سعدی.

نسوی، شهاب‌الدین محمد خرندزی. (۱۳۸۴)، سیرت جلال‌الدین منکبرنی، تصحیح مجتبی مینوی، چ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.

نفیسی، علی‌اکبر. (۱۳۱۸)، فرهنگ نفیسی، ج ۴، چ اول، تهران: خیام.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰)، معجم‌البلدان، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، چ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی.

نسخه‌های خطی

دست‌نویس شماره ۵۳۲۰ التوسل‌الی‌الترسل محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۷.

دست‌نویس شماره ۱۴۹۲ التوسل‌الی‌الترسل محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۱۲.

دست‌نویس شماره ۱۴۵۴۸ التوسل‌الی‌الترسل محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۱۴/۱۳.

دست‌نویس شماره ۵۹۴/۶ رساله سعد حموی به ابن‌العربی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ق ۶۵۳.

References:

- Ahmadpur Moqaddam, Seyyed Sa'īd (2020) *Khāndān-e Hammu 'īyyān (Barresi-ye Kār-nāmeḥ-ye 'Elmi, Farhangī va Siyāsī-ye Khāndān-e Hammu 'īyyān-e Khorāsān, Shām va Yazd)* (The Hammu'id Dynasty: An Investigation into the Scientific, Cultural, and Political Record of the Hammu'id Family of Khorasan, Levant, and Yazd). 1st ed. Tehran: Mirās-e Maktub. [In Persian].
- Al-Dhahabi, Šams al-Din Muhammad ibn Ahmad ibn 'Uthmān (1986) *Al-Amsār Zawāt al-Āthār* (Cities Hosting Historical Relics). 1st ed. Beirut: Dār al-Basā'ir al-Islāmiyyah. [In Arabic].
- Al-Dhahabi, Šams al-Din Muhammad ibn Ahmad ibn 'Uthmān (1989) *Tārīkh al-Islām va Wafayāt al-Mašāhīr va al-A'lām* (The History of Islam and Deaths of Prominent and Famous Scholars). ed. 'Umar 'Abd al-Salām Tadmuri. vol. 44. 1st ed. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabi. [In Arabic].
- Al-Qazālī, Muhammad ibn Muhammad (2011) *Ihyā' 'Ulum al-Din* (The Revival of the Religious Sciences). ed. 'Abd al-Rahim ibn al-Husayn Hāfiz al-'Irāqī. vol. 1. 1st ed. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabi. [In Arabic].

- Al-Zamakhshari, Mahmud ibn 'Umar (1987) *Al-Mustaqsa fi Amthāl al-'Arab* (The Thoroughly Examined Proverbs of the Arabs). vol. 1. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic].
- Āzarnuś, Āzartāś (2007) *Farhang-e Mo'āser-e 'Arabi - Fārsi* (The Contemporary Arabic-Persian Dictionary). 1st ed. Tehran: Ney. [In Persian].
- B) Manuscripts (Handwritten Sources)
- Bahā' al-Din Baqdādi, Muhammad ibn Mo'ayyad (2006) *Al-Tawassul ilā al-Tarassul* (Attaining to Epistolography). 1st ed. Tehran: Asātir. [In Persian].
- Bahār, Muhammad-Taqi (1970) *Sabk-Šenāsi* (Stylistics). vol. 2. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Barthold, Vasily Vladimirovich (1987) *Turkeštān-Nāmeḥ* (*Turkeštān dar 'Ahd-e Hojum-e Moqol*) (Turkestan Down to the Mongol Invasion). tr. Karim Kešāvarz. vol. 2. 2nd ed. Tehran: Āgāh. [In Persian].
- Beyhaqi, Abu al-Fazl (2014) *Tāriḫ-e Beyhaqi* (The History of Beyhaqi). ed. Khalil Khatib-Rahbar. vol. 1. Tehran: Mahtāb. [In Persian].
- Dabir-Siāqi, Muhammad (2009) *Al-Sultān Jalāl al-Din Khwārazmšāh fi Mizān al-Tāriḫ* (Sultan Jalal al-Din Khwarazmshah in the Balance of History). tr. Ahmad al-Khouli. Cairo: Al-Markaz al-Qawmi li-l-Tarjamah. [In Arabic].
- Darāyati, Mostafā et al. (2013) *Fankhā* (*Fehrestgān-e Noskheh-hāye Khatṭi-ye Irān*) (Union Catalogue of Iranian Manuscripts). 1st ed. Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāneh-ye Melli-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān. [In Persian].
- Dastqeyb, 'Abd al-'Ali (1988) *Hojum-e Orduye Moqol be Irān* (The Invasion of the Mongol Army into Iran). 1st ed. Tehran: 'Elm. [In Persian].
- Eqbāl Āštiāni, 'Abbās (2005) *Tāriḫ-e Moqol* (*Az Hamleh-ye Changiz tā Taškil-e Dowlat-e Teymuri*) (The History of the Mongols: From Genghis Khan's Invasion to the Formation of the Timurid State). 1st ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Feyz al-Kāšāni, Muhammad ibn Šāh Mortazā (1993) *Rāh-e Rowšan* (*Tarjomeh-ye Ketāb-e al-Mahajjat al-Beydā' fi Tahzib al-Ihyā'*) (The Clear Path: Translation of al-Mahajjat al-Beyda' in the Emendation of the Revival). tr. Muhammad-Rezā 'Atā'i et al. vol. 5. 1st ed. Mashhad: Āstān-e Qods-e Razavi. [In Persian/Arabic].
- Hosseini Eškavari, Seyyed Sādeq (2008) "Ganjineh-ye Makhtutāt: Oqlidos va Pardāzešgari az Khwārazm" (The Treasury of Manuscripts: Euclid and a Processor from Khwarazm). *Našriyyeh-ye Ettelā'āt-e Hekmat va Ma'refat* (Journal of Information on Wisdom and Knowledge). vol. 3. no. 12. pp. 66-68. [In Persian].
- Ibn Abi al-Hadid, 'Abd al-Hamid ibn Hibat Allāh (1984) *Šarḥ Nahj al-Balāqah* (Commentary on Nahj al-Balāqah). ed. Muhammad Abu al-Fadl Ibrāhim. vol. 20. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-'Uzma al-Mar'āši al-Najafi. [In Arabic].
- Ibn al-Athir, 'Ali ibn Muhammad (1965) *Al-Kāmil fi al-Tāriḫ* (The Complete History). vol. 12. 1st ed. Beirut: Dār Sādir. [In Arabic].
- Ibn al-Jazari, Muhammad ibn Ibrāhim (1988) *Al-Mukhtār min Tāriḫ Ibn al-Jazari* (Selections from the History of Ibn al-Jazari). 1st ed. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabi. [In Arabic].
- Ibn Fāris, Ahmad ibn Fāris (1986) *Mujmal al-Luqah* (The Compendium of Language). ed. Zuhair 'Abd al-Muhsin Sultān. vol. 3. 1st ed. Beirut: Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic].
- Ibn Ma'ruf, Muhammad ibn 'Abd al-Khāliq (1973) *Farhang-e Kanz al-Luqāt: 'Arabi - Fārsi* (The Kanz al-Luqāt Dictionary: Arabic-Persian). ed. Rezā 'Alavi Nasr. vol. 2. 1st ed. Tehran: Maktabat al-Murtazaviyyah. [In Persian/Arabic].
- Ibn Vāsil, Muhammad ibn Sālim (1973) *Mufarrij al-Kurub fi Akhbār Bani Ayyub* (The Dissipator of Anxieties concerning the History of the Ayyubids). vol. 4. Cairo: Markaz Tahqiq al-Turāth. [In Arabic].
- Jowayni, 'Atā-Malek (2003) *Tāriḫ-e Jahāngošā* (The History of the World-Conqueror). ed. Muhammad Qazvini. vol. 2. 3rd ed. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian].
- Kāzemi Afšār, Hājar (2019) "Šahāb al-Din Kheyvaqi" (Shihab al-Din Khiyūqi). *Dānešnāmeḥ-ye Jahān-e Eslām* (Encyclopaedia of the World of Islam). vol. 27. p. 843. [In Persian].
- Khatibi, Hossein (2007) *Fann-e Nasr dar Adab-e Pārsi* (The Art of Prose in Persian Literature). 3rd ed. Tehran: Zavvār. [In Persian].
- Majles Library Manuscript no. 14548: *Al-Tawassul ilā al-Tarassul*, Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran, dated 13th/14th century AH. [In Persian].

- Majles Library Manuscript no. 1492: *Al-Tawassul ilā al-Tarassul*, Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran, dated 12th century AH [11th/12th c. AH]. [In Persian].
- Majles Library Manuscript no. 5320: *Al-Tawassul ilā al-Tarassul*, Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran, dated 7th century AH [6th/7th c. AH]. [In Persian].
- Majles Library Manuscript no. 6/594: *Risāleh-ye Sa'd-e Hamavi beh Ibn al-'Arabi* (The Epistle of Sa'd Hamavi to Ibn al-Arabi), Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran, dated 653 AH [1255 AD]. [In Persian].
- Nafisi, 'Ali-Akbar (1939) *Farhang-e Nafisi* (The Nafisi Dictionary). vol. 4. 1st ed. Tehran: Khayyām. [In Persian].
- Nahj al-Balāqah (1989) tr. and comm. 'Ali-Naqi Feyz al-Eslām Esfahāni. vol. 6. 1st ed. Tehran: Sāzmān-e Chāp va Enteshārāt-e Faqih. [In Persian/Arabic].
- Narāqi, Mahdi ibn Abi-Zarr (2009) *Tarjomeh-ye Matn-e Kāmel-e Jāme' al-Sa'ādāt* (Translation of the Complete Text of Jami' al-Sa'adat). tr. Karim Feyzi. vol. 2. 1st ed. Qom: Qā'em-e Āl-e Muhammad. [In Persian/Arabic].
- Nasavi, Šahāb al-Din Muhammad Kharandezi (1987) *Sirat-e Jalāl al-Din yā Tārikh-e Jalāli* (The Biography of Jalal al-Din or the Jalali History). tr. Muhammad-'Ali Nāseh. ed. Khalil Khatib-Rahbar. 2nd ed. Tehran: Sa'di. [In Persian].
- Nasavi, Šahāb al-Din Muhammad Kharandezi (2005) *Sirat-e Jalāl al-Din Menkoberni* (The Biography of Jalal al-Din Mingburnu). ed. Mojtabā Minovi. 3rd ed. Tehran: 'Elmi va Farhangī. [In Persian].
- 'Owfi, Sadid al-Din Muhammad (1991) *Javāme' al-Hikāyāt va Lavāme' al-Rivāyāt* (The Compendium of Stories and the Splendors of Narratives). Part 4, Section 1. ed. Mazāher Mosaffā. 1st ed. Tehran: Mu'assaseh-ye Motāle'āt va Tahqiqāt-e Farhangī. [In Persian].
- 'Owfi, Sadid al-Din Muhammad (2010) *Lubāb al-Albāb* (The Pure Grains of Intellects). ed. Browne-Qazvini-Nafisi. 2nd ed. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Owhadi Balyāni, Taqi al-Din Muhammad Owhadi Hosseini Daqāqi (2010) *Ārafāt al-Āšeqin va Ārasāt al-Ārefin* (The Mount of Lovers and the Arenas of Gnostics). ed. Zabihollāh Sāhebkāri et al. vols. 2 & 4. 1st ed. Tehran: Majles-e Šurā-ye Eslāmi & Mirās-e Maktub. [In Persian].
- Qāsem Tehrāni, Mohsen (2003) *Al-Qowl al-Matin fi Tašayyu' al-Šeykh al-Akbar Muhyi al-Din Ibn al-'Arabi* (The Firm Statement on the Shi'ism of the Greatest Master, Ibn al-Arabi). 1st ed. Beirut: Dār al-Mahajjat al-Beydā'. [In Arabic].
- Qazvini, Zakariyyā ibn Muhammad ibn Mahmud (1994) *Āthār al-Bilād va Akhbār al-'Ibād* (Monuments of the Lands and Historical Records of their Inhabitants). tr. Jahāngir Mīrzā Qājār. ed. Mīr-Hāšem Mohaddes. 1st ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Qazvini, Zakariyyā ibn Muhammad ibn Mahmud (1998) *Āthār al-Bilād va Akhbār al-'Ibād* (Monuments of the Lands and Historical Records of their Inhabitants). Beirut: Dār Sādir. [In Arabic].
- Qur'ān-e Karīm (The Holy Qur'an). [In Arabic].
- Rezāzādeh Šāfarūdi, Ma'sumeh (1996) "Khiveh" (Khiva). *Dānešnāmeḥ-ye Jahān-e Eslām* (Encyclopaedia of the World of Islam). vol. 16. p. 630. [In Persian].
- Sa'd al-Din Varāvini (1976) *Marzbān-Nāmeḥ* (The Book of Marzban). ed. Muhammad Rošan. 1st ed. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].
- Sālek, Amir-Hossein et al. (2025) "Zarurat-e Tahqiq va Tasahih-e Mojaddad-e al-Tawassul ilā al-Tarassul-e Bahā' al-Din Baqdādi" (The Necessity of Re-researching and Re-editing Bahā' al-Dīn Baqdādī's al-Tawassul ilā al-Tarassul). *Pažuhešnāmeḥ-ye Motun-e Adabi-ye Dowreh-ye Erāqi* (Journal of Iraqi Period Literary Texts). vol. 6. no. 4. pp. 23-54. [In Persian].
- Šaraf al-Din Qazvini, Fazl Allāh (2004) *Al-Mu'jam fi Āthār Muluk al-'Ajam* (The Lexicon of the Chronicles of Persian Kings). ed. Ahmad Fotuhi-Nasab. 1st ed. Tehran: Anjoman-e Āthār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian].
- Šeykh al-Hokamā'i, 'Emād al-Din & Mahyā Šo'aybi 'Omrāni (2020) *Tahavvol dar Ādāb-e Kitābat va Tarassul* (Evolution in the Etiquette of Writing and Epistolography). 1st ed. Tehran: Mowqufāt-e Afšār & Soxan. [In Persian].
- Sujudi, Farzān (2018) *Nešāneh-Šenāsi-ye Kārbordi* (Applied Semiotics). 5th ed. 2nd revision. Tehran: 'Elm. [In Persian].

- Tatavi, Qāzi Ahmad & Āsef Khān Qazvini (2003) *Tārikh-e Alfī (Tārikh-e Hezār Sāleh-ye Eslām)* (The Alfi History: The Thousand-Year History of Islam). ed. Qolām-Rezā Tabātabā'i Majd. vol. 5. 1st ed. Tehran: 'Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Yāqut al-Hamavi, Yāqut ibn 'Abd Allāh (2001) *Muḥam al-Buldān* (The Dictionary of Countries). tr. 'Ali-Naqi Monzavi. vol. 2. 1st ed. Tehran: Sāzmān-e Mirās-e Farhangī, Sanāye'-e Dasti va Gardešgari, Pažuheškadeh-ye Bāstān Šenāsi. [In Persian].
- Zarrinkub, 'Abd al-Hosseini (2001) *Donbāleh-ye Jost-o-ju dar Tasavvof-e Irān* (Further Search in Iranian Sufism). 1st ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].